

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazmasl hüququnda

AZƏRLİ LƏMAN AZƏR QIZININ

“BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN
MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏRİ ”
MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı **HSM 160000 Beynəlxalq münasibətlər**

İxtisasın şifri və adı **HSM 160001 Beynəlxalq münasibətlər**

Elmi rəhbər:

T.e.n, dos. Diana Cəfərova

Magistr proqramının rəhbəri:

T.e.n, dos. Ramin Qurbanov

Kafedra müdiri:

T.e.d., prof. Bəhruz Abdullayev

BAKI 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I. FƏSİL BM-IN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ÜMUMİ	
YANAŞMALAR	6
1.1. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi akademik tədqiqat sahəsi kimi	9
1.2. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin tarixşünaslığı	11
II FƏSİL. BMN-İN KLASSİK PARADİQMALARIN TƏKAMÜLÜ	
VƏ BÖYÜK DEBATLAR	18
2.1. BMN-in paradıqmaların təkamülü	18
2.2. Böyük mübahisələr (debatlar)	20
III FƏSİL. BM-DƏ MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏR – YARANMA	
VƏ TƏDQIQATLAR	25
3.1. Konseptual yanaşma	25
3.2. Rasionalizm və konstruktivizmin xülasəsi	30
3.3. Konstruktivizm	60
IV FƏSİL. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİNİN	
MÜASİR PROBLEMLƏRİ	65
4.1. Rasionalist nəzəriyyələr	67
4.2. Obyektivist strategiyalar	69
4.3. Fenomenoloji strategiyalar	77
4.4. Rasionalist yollar və qarşılıqlı təsir	84
4.5. Konstruktivist	nəzəriyyələr
.....	86
NƏTİCƏ	105
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	107
PE3IOME.....	109
Summary.....	111
Referat.....	112

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi , ümumi şəkildə götürsək, dövlətlər və xalqlar arasında baş verən hadisələri və prosesləri hərtərəfli tədqiq edir. Bu hadisələrin və proseslərin tədqiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə hələ qədim zamanlarda dövlətlərarası, xalqlararası münasibətlər tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. İlk başlanğıcda beynəlxalq münasibətlərə dair söylənilən fikirlər fəlsəfi fikrin tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Ona görə də bu sahəyə aid olan nəzəri məsələlər fəlsəfi fikrin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunurdu. Beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətinə, qanunauyğunluqlarına, hərəkətverici qüvvələrinə, inkişaf perspektivlərinə və digər nəzəri problemlərinə dair alimlər və mütəfəkkirlər tərəfindən bir çox dəyərli fikirlər söylənmişdir. Bu işə, öz növbəsində, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin müstəqil bir fənn kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. “Beynəlxalq münasibətlərin müasir nəzəriyyələri” adlı dissertasiyasında aparılan araşdırmalarda beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və konseptual əsaslarının öyrənilməsi müasir beynəlxalq siyasi münasibətlər elminin öncəki tədqiqatçılarının fikirlərinin, yeni və daha nüfuzlu nəzəri məktəb və istiqamətlərin nəzərdən keçirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin bugünkü sosial təbiətinin analizini nəzərdə tutur.

Dissertasiyada suveren ölkələr arasında olan münasibətlərin dərin təhlili aparılan Fukididdən tutmuş (e.ə 471-401), sonradan onun düşüncələrini Nikola Makiavelli (1469-1527), Tomas Hobbs (1588-1679), Emerika de Vattel (1714-1767) tərəfindən daha da genişləndirilmiş və nəhayət alman generalı Karl fon Klauzevitsin (1780-1831) işləri ilə təkmilləşmiş və ənənəvi-klassik məktəb adını almış klassiklərdən müasir nəzəriyyəçilərə kimi dərin təhlil aparılmışdır.

“Soyuq müharibə” nin bitməsi və “ümumdünya sosialist sistem”inin dağılması, keçmiş sovet respublikalarının beynəlxalq aləmə azad dövlətlər

şəklində çıxması, yeni Rusiya tərəfindən dünyada öz yerinin axtarışı, xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli maraqların yenidən formalaşdırılması – beynəlxalq münasibətlərdə baş verən bu və ya digər hadisələr insanların gündəlik həyatına birbaşa təsir edir.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, günümüzdə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri anlaşılması, baş verənlərin dərin analizi zərurəti doğur. Təqdim olunan dissertasiyada Nəzəriyyələrin dəlillərlə (gerçəkliklə) əlaqələndirilməsi yolunda inkişaf və qarşılaşılan problemlər nəzərdən keçirilmişdir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Bu mövzunun araşdırılması müxtəlif səviyyələrdə aparılmışdır. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə keçmişinə beynəlxalq hüquq, diplomatiya tarixi, sülh uğrunda hərəkət, etika, coğrafiya və antropologiya daxil idi (Olson və Groom, 1991). *The Smudy of İnnernamional Relamions*-də (1955) Kuinsi Rayt BM-in inkişafına öz töhfəsini vermiş səkkiz «təməl fənn» və altı «dünyəvi nəzər nöqtəsinə» malik fənn müəyyən etmişdi. Rayht bir çoxları ilə paralel olaraq bildirirdi ki, belə çox sayda muxtar tədqiqat sahələrini sintez etmək vəzifəsi vahid, ardıcıl BM fənninin yaradılması cəhdlərini mürəkkəbləşdirir (Bairley, 1932; Gurian, 1946; Kirk, 1947; Wright, 1955). Bundan əlavə Kenneth Thomson müşahidə etmişdi ki, beynəlxalq münasibətlərin predmetinə aid elə bir konkret məsələ olmayıb ki, başqa müstəqil sahələrə düşməsin (Thompson, 1952: 433). Sahənin fənoərapası xarakteri və digər fənlərin onun predmetinin müxtəlif mövzularını tədqiq etməsi faktı te-tez «beynəlxalq münasibətlər ayrıca fəndirmi» sualının qoyulmasına gətirirdi (Kaplan, 1961). Bu, adətən mərkəzi səlahiyyətin olmadığı halda sahənin siyasət terminlərində ifadə edilən konkret predmetinə iqtibas edilməsi, eləcə də müxtəlif epistemoloji və metodoloji əsaslar gətirməklə cavab verilmiş maraqlı və mühüm sualdır. Təsisati kontekstin dəyişkənliyi sahənin yaranmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edilə biləcək tarixçələrin geniş intervalı üçün qismən məsuldur. Bu, böyük fərqlərə gətirir, məsələn, BM Birinci Dünya müstəqil kafedralar yaranmış Böyük Britaniyada olduğu tərzdə

ayrıca fənn kimi, yoxsa Birləşmiş Ştatlar, Almaniya və Fransa halında olduğu tərzdə, siyasət elminin alt sahəsi kimi təsis edilmişdir. Hər bir halda ənənvi tarixlər sahənin təsisati quruculuğunun xarakterindən daha çox, mühüm siyasi hadisələrin sahənin yaranmasına təsirini qeyd etməyə meyllidirlər. Məsələn, ABŞ halında BM-in tarixini onu amerika siyasi elminin fənn matrisində yerləşdirmədən yazmaq mümkün deyil. Bu, BM-in siyasi elmin bir hissəsindən daha çox, ayrıca ofisə malik yeni tədqiqat sahəsi olduğu Böyük Britaniyadakı tarixi təcrübəsindən fərqlidir (Hill, 1987; Waever, 1998). Bu təsisati fərqlərə əlavə olaraq intellektual iqlim, məlumat əldə etmək, tədqiqata kömək, hökumət və akademiya arasında əlaqə, universitet sisteminin ümumi strukturu və xarakteri ilə əlaqədar çoxlu sayda fərqlər mövcuddur (Simpson, 1998; Smith, 1985).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və konseptual əsaslarının öyrənilməsi müasir beynəlxalq siyasi münasibətlər elminin öncəki tədqiqatçılarının fikirlərinin, yeni və daha nüfuzlu nəzəri məktəb və istiqamətlərin nəzərdən keçirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin bugünkü sosial təbiətinin analizini nəzərdə tutur.

Tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlər anlayışını verərkən tərifdə daha çox onun məzmun və spesifikasiyasını anlamağa imkan verən meyarların olmasına önəm verirlər.

Adətən tədqiqatçılar əsas baza kimi beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının müəyyənləşdirilməsindən başlamağı uyğun görürlər. Məsələn, fransız sosioloqu R.Aronun bildirir ki, “beynəlxalq münasibətlər- bu siyasi vahidlər arasındakı münasibətdir, burda nəzərə alınmalıdır ki, bu anlayışa daxildir həm yunan polisləri, həm Roma və Misir imperiyaları, həm də Avropa monarxiyaları, burjuaz respublikalar, xalq demokratiyaları. Beynəlxalq münasibətlərin məzmunu şübhəsiz olaraq əksərən dövlətlərarası münasibətlərdir, beynəlxalq münasibətlərin əsas nümunəsi isə beynəlxalq müqavilələrdir.” Öz növbəsində dövlətlərarası münasibətlər simvolik personajlar olan diplomat və əsgərin davranışında nəzərdən keçirilir. Aron yazır: “Yalnız iki

insan həm cəmiyyətin üzvü həm təmsilçisi kimi çıxış edir, bu səfir öz funksiyalarını yerinə yetirərkən adından çıxış etdiyi siyasi vahidi təmsil edir, əsgər savaş meydanında özü kimisi öldürərək özü parçası olduğu siyasi sistemi təmsil edir.” Başqa sözlə desək beynəlxalq münasibətlər məzmun etibarilə sülh və müharibənin alternativini ehtiva edir. Beynəlxalq münasibətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o həm sülhün həm müharibənin olma ehtimalı üzərində qurulub və özündə müəyyən miqdarda risk daşıyır.

R.Aron fikirlərinin daha geniş kütləyə aydın olması üçün idmanla müqayisə aparır. Məsələn o bildirir ki, futbolla müqayisədə beynəlxalq münasibətlər daha müəmmalıdır. İştirakçıların məqsədi qol vurmaq qədər asan və bəsit deyil. Diplomatik oyunun qaydaları bütün detalları ilə aydın deyil və hər bir oyunçu öz mənfəəti xatirinə onları poza bilir. Burada hakim yoxdur, hətta bir qrup hakimliyə cəhd etsə də (BMT) milli subyektlər bu kollektiv arbitrin əmrlərinə tabe olurlar. Özü özlüyündə bu arbitrin tam ədalətli olub olmaması da mübahisə obyektidir. Əgər millətlərarası rəqabəti hansısa idman növünə bənzətmək lazım gələrsə bu rola qaydasız döyüş daha çox uyğun gəlir. Beynəlxalq münasibətlər sferasında suverenitetlər plüralizmi” mövcüddür, buna görə də burada təzyiq və zorakılıq monopoliyaları yoxdur, hər bir iştirakçı digər qrup iştirakçıların qeyri-müəyyən davranışını da nəzərə almalıdır.

Bir çox digər tədqiqatçılar da buna bənzər olaraq bildirirlər ki, beynəlxalq münasibətlər üçün iştirakçılar arasında ümumi dəyərlər, sosial qaydalar, hüquqi və mənəvi normaların təminatı ilə bağlı ümumi konsensusun olmaması xarakterikdir. Burada mərkəzi idarəetmə yoxdur və təsadüfi hadisələr, subyektiv faktorlar bəzən risk elementi ola bilər.

Lakin beynəlxalq münasibətlərin əsas məzmunun dövlətlərarası münasibətlər olması ilə bağlı fikri ilə heç də hamı razı deyil. Məsələn amerikan tədqiqatçı D. Kaparozonun fikrincə indiki dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas siması kimi dövlətlər deyil siniflər, sosial-iqtisadi qruplar və siyasi qüvvələr çıxış edir. Bixeviorist məktəbin nümayəndəsi D.Sinqer beynəlxalq

münasibətlərin araşdırılmasında bütün mümkün iştirakçıların ayrıca şəxsdən tutmuş- qlobal cəmiyyətə qədər hamısını prioritet qoymadan öyrənilməsinə təklif edir. Başqa bir məşhur amerikan tədqiqatçı C.Rozenaunun fikrincə son onilliklərdə beynəlxalq münasibətlərdə baş verən struktur dəyişiklikləri xalqların və cəmiyyətlərin qarşılıqlı asılılığına gətirən köklü transformasiyanın əsasını qoyub. Burada isə əsas rol dövlətlərin deyil münasibətə girən insanların üzərinə düşür. Rozenau Aronun fikrinə tamamilən əks bir nəticəyə gəlir. Onun fikrincə dəyişikliklər ümumi vahid beynəlxalq kontinuumu yaradır, onun simvolik subyektləri kimi isə turist və terrorist çıxış edir.

Ümumilikdə götürdükdə isə, nəzər nöqtələrinin çoxluğu və müxtəlifliyində ya meyarlardan birinin seçilməsinə ya da ikisinin də tətbiqinə əsaslanır. Bir halda bu iştirakçıların spesifikasiyasıdır, digər halda beynəlxalq münasibətlərin xüsusi təbiətidir. Bunlardan hər birinin öz üstünlük və çatışmamazlıqları var.

İşin stukturu Dissertasiya Girişdən dörd fəsildən Nəticə və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin birinci fəsilində əsas məqsədimiz sahənin necə inkişaf etdiyi haqqında geniş yayılmış bu rəyləri şübhə altına almaq və bu tarixin ədəbiyyatın əsas axınında ənənəvi olaraq təsvir ediləndən daha mürəkkəb və daha az öyrənilmiş olduğunu göstərməkdir. Sahənin necə inkişaf etdiyinin bir qiyməti anlanılmasını tam əhatə etməyimizin mümkün olmadığını başa düşsək də, BM-in müasir praktikləri və tədqiqatçılarının bu tarixə lazımı dərəcədə tanış olmalarının həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən bir çox dəlillər vardır. İkinci fəsildə “*BM-in klassik paradigmalardan təkamülü və böyük debatlar*”, BM-in paradigmaları və tarixşünaslıq, Böyük mübahisələr (debatlar), Kuhn-un paradigma anlayışı və sahənin ümumi təkamülü təhlil olunur. Üçüncü fəsildə « *Beynəlxalq münasibətlərdə müasir konsepsiyalar – yaranma və tədqiqatlar* » beynəlxalq münasibətlər (BM) sahəsində debatların əsas istiqaməti rəasionalizm konstruktivizmə qarşı- belə bir konseptual yanaşma haqqında araşdırmalar aparılır. Əgər sahə diqqəti həqiqətən də rəasionalizm konstruktivizmə qarşı məsələsində cəmləşdirəcəksə, BM-də mərkəzi

debat beynəlxalq münasibətlər deyil, daha çox beynəlxalq münasibətləri necə öyrənmək haqqında olacaqdır. Dördüncü fəsil “*Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsinin Müasir Problemləri*” mövzusunda həsr olunub. Burada nəzəriyyənin gerçəkliklə əlaqələndirilməsi yalnız nəzəriyyənin başa düşülməsini dəqiqləşirmir, həm də fənlər, elmin bölmələri və intellektual icmalar tərəfindən yaradılmış sərhədlər boyunca təmas nöqtələri yaradır. Müharibələr niyə baş və kollektiv mənsubiyyətin formalaşmasının səbəbi nədir kimi ən substantiv suallar bir çox sahələrdə tədqiqatlara təhrik edir. Bu fəslin məqsədlərindən biri bu ümumi əsası tədqiq etmək və nəzəriyyənin aktual problemlərini xülasə etməkdir

I FƏSİL. BM-IN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ÜMUMİ YANAŞMALAR

1.1. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi akademik tədqiqat sahəsi kimi

Bu fəsildə məqsədimiz BM-in geniş mənada təyin edilmiş sahəsinin və ya fənninin hərtərəfli tarixini vermək deyildir. BM məsələnin deyilən formada qeyri-mümkün olmasından əlavə, aşağıda göstərəcəyimiz kimi, mənşəyi, təsisatı, yeri və coğrafi sərhədləri baxımından sahənin dəqiq müəyyən edilməsində kifayət qədər çoxrəylik olduğundan, belə problemlərə müfəssəl olaraq müraciət etmədən, BM-in sadəcə şəcərə tarixini yazmaq özünün qeyri-məhsuldar nöqtəsinə artıq gəlib çatmışdır. Bundan əlavə, tarix haqqında əvvəlki işlərin çoxu birqiymətli tarixi dəyərləndirmə məsələsini asanlaşdırmaş yolunda kifayət qədər nəzəri və metodoloji səriştə göstərmədiyindən, son zamanlar bu sahədə görülmüş bəzi işlər tədqiqatçıları çoxlu sayda tarixşünaslıq problemləri ilə üz-üzə qoymuşdur. Ən son tədqiqatçılıq cərəyanı fənnin mənsubiyyəti ilə onun tarixi təsvirinin təqdimatı arasındakı əlaqəni aydın başa düşür. Bundan əlavə, BM tarixinin bərpası tərzini müstəqil dəyərləndirmənin özü qədər mühüm olmağa başlamışdır və ona görə də sahənin tarixinin yalızmasına necə yanaşmaq lazım olduğu haqqında fundamental tədqiqat məsələlərinə müraciət etmək həlledici dərəcədə mühüm olmağa başlayır.

Biz BM-in hansı dərəcəyə qədər fərqləndirilə bilən mənsubiyyətə malik, yaxşı müəyyən edilmiş sərhədləri olması ilə əlaqədar bir sıra köhnə və mübahisəli məsələlərin, eləcə də eyni dərəcədə mübahisəli olan, sahənin tarixinin aşkar milli və təsisatı fərqlərə kifayət qədər diqqət verməyən kosmopolit münasibət çərçivəsində yazılmalı olması, yoxsa bu məsələyə dəqiq sərhədlənmiş milli cəhətlərin daxilindən yanaşılmalı olması kimi məsələlərin qısa müzakirəsindən başlayacağıq. Hərçənd ki, sahənin yaranması tarixini haradan başlamaqdan asılı olaraq əlli ildən yüz ilə qədər müddətdəki təkamül nəticəsində BM-in ayrıca akademik sahə olması şübhə doğurmamalı idisə də,

həm fənnin mövzusunun xarakteri, həm də sahənin təsisatı sərhədləri ilə əlaqədar qeyri-müəyyənliklər fasiləsiz meydana çıxırdı. Sahənin mənsubiyyəti faktını əhatə edən qarışıqlığa, BM-in amerikalı tədqiqatçıları icmasının şəksiz və hələ də davam edən üstünlüyünün hərdən «BM-in tarixi onun Birləşmiş Ştatlardakı inkişafının sinonimidir» kimi yalnız fikrə gətirməsi faktını da əlavə edin. Stanley Hoffmannın, «çoxlu sayda avropalı alimlərin təsirinə baxmayaraq BM amerikan sosial elmidir» fikri böyük hörmətə layiq olsa da, amerikan modelinin global təsirinə baxmayaraq, özünün unikal fənn tarixinə malik olan çoxlu sayda yerli akademik icmalar mövcuddur. Məsələn, töhfələrin yalnız bu yaxınlarda lazımi qaydada sənədləşdirilməyə və qiymətləndirilməyə başlanmış İngilis Məktəbi bu qəbildəndir. ABŞ-da baş verən nəzəri və metodoloji hadisələr bu icmalara dərinlən təsir göstərsə də, fənni dünyanın müxtəlif yerlərində öyrənilməsində fərqlər olmuşdur. Sahənin fənlərarası xarakteri və milli şəraitlərdəki fərqlər te-tez belə bir fikrə gətirir ki, dəqiq BM fənni və ya sahəsi mövcud deyildir, lakin fənnin sərhədləri və təsisatı mövqeyi ilə əlaqədar qeyri-müəyyənliklərə baxmayaraq, akademik tədqiqat sahəsi kimi BM dəqiq peşəkar mənsubiyyətə və mülahizələrə malikdir.

Biz sonra diqqəti BM-in tarixşünaslığı üzərində, yəni həm sahənin tarizinin tədqiqi, həm də bu tədqiqat və işlərdə istifadə edilən metodoloji prinsiplər üzərində cəmləyirik. Diqqətimizi iki fundamental problem üzərində cəmləyəcəyik: birincisi, sahənin tarixinin onun bugünkü xarakteri haqqında müəyyən təsəvvür yaradılması məqsədilə yazılması praktikasını əhatə edən pezentizm (cariçilik), ikincisi isə beynəlxalq siyasət səltənətindəki ekzogen (sistemdən kənar) hadisələrin BM-in akademik tədqiqat sahəsi kimi inkişafını mühüm dərəcədə strukturlaşdırdığını fərz edən kontekstualizmdir. Biz bu problemləri mövcud ədəbiyyatın şərh yolu ilə təsvir etməyə çalışacağıq. Son zamanlar sahənin tarixi haqqında ədəbiyyatda nəzərə çarpacaq kəmiyyət və keyfiyyət artımı müşahidə olunmuşdur və belə bir fikir irəli sürmək olar ki, ümumiyyətlə sosial elmlərin tarixi ayrıca tədqiqat ixtisasına çevrilməyə başlayır. Bu yeni BM-in ənənəvi təsvirləri üzərinə artan şübhə toxumları

səpməyə başlamışdır. Bu fəsildə bizim əsas məqsədimiz sahənin inkişafı haqqında ənənəvi təsəvvürləri şübhə altına almaq və BM-in fənn tarixi haqqında daha səriştəli işləri həvəsləndirməkdir.

Fəsil boyu dövrü olaraq John Gunnell tərəfindən qurulmuş konseptual struktura iqtisab ediləcəkdir. Gunnellin «mühazirələrin diskursiv tərtibi» adlandırdığı bu struktur BM sahəsində müxtəlif problemlərin təhlilinə tətbiq edilə bilər, çünki digər sosial elmlərlə bağlı çoxlu sayda xarakteristikalardan istifadə edir. Gunnellin terminologiyasına görə sosial elmlər onların müxtəlif üsullarla bəhs etdiyi faktlarla, bəzən isə birinci tərtib fəaliyyətlə məntiq, funksiya və özünüdərk terminlərində müəyyən edilmiş ikinci tərtib meta-tehnologiyalardır. Təbiət elmləri, din, musiqi, incəsənət və siyasəti əhatə edən birinci tərtib metodları Gunnell əzəli və «verilmiş» hesab edir, çünki onların «müxtəlif formaları və tarixi təzahürləri bəşər fəaliyyətinin funksional zəruri elementlərini təşkil edir». Mülahizələrin tərtibi arasındakı münasibətə gəldikdə, məsələnin çətinliyi ikinci və birinci tərtib metodlar arasında olanla əlaqədardır. Əvvəlki müxtəlif yollarla sonrakı üzərində epistemik və praktik hökmranlıq əldə etməyə çalışırdı. Gunnell yazırdı ki, «sosial elmlərin tarixi mühüm dərəcədə onun idrakı iddialarının düzgünlüyünü necə sübut etmək və onları praktik hakimiyyətin əsasına necə qoymaq məsələsi ilə hərəkətə gətirilmişdir». Biz bu strukturun BM-in intellektual tarixinə tətbiqi prosesində, zaman-zaman beynəlxalq siyasətin praktikası üzərində hökmranlığı əldə etmək üçün, sahənin mövcudluğunun lap əvvəlindən meydana çıxan müxtəlif nəzəri, metodoloji və epistemoloji mövqelərin necə işə cəlb edildiyini görə bilərik. BM-in tarixçələri, başqa sosial elmlərdə təklif edilənlər kimi, çox vaxt elmi yanaşmanın cari təsvirini legitimləşdirmək məqsədilə sahənin konkret təsvirinin yenidən canlandırılmasına xidmət edirdi. Belə təsdiq axtarışı, sosial elmdə sahənin inkişafını qiymətləndirmək üçün qismən daha bir ikinci – tərtib praktikaya – təbiət elmlərinin tarixi və fəlsəfəsinə üz tutmağa olan marağı izah edir. Bu, Gunnellin terminlərincə «üçüncü dərəcəli söhbətə (diskusiya, mülahizəyə)» aid edilən və bizim BM-sahəsinin beynəlxalq siyasətlə

münasibətlərində istinad nöqtəsi təmin edə biləcək bilik səlahiyyəti əldə etməyi arzuladığı tərzdə, tədqiq edəcəyimiz fənnin tarixi mühiti vasitəsilə baş verə bilər. Belə ki, biz BM-in beynəlxalq siyasətlə münasibətdə ona nəzəri və praktik dəyər təmin edəcək bilik səlahiyyəti əldə etməyi düşündüyü tərzə tədqiq edəcəyik.

Sahənin fənn sərhədlərini müəyyənləşdirmək onun mühakimə obyektini üzərində səlahiyyət qazanmağın mühüm şərtidir. Ona görə də ayrıca BM sahəsi və ya fənninin olub-olmaması ardıcıl müzakirə mövzusu olmuşdur. Ziddiyyətlər müəyyən dərəcədə, sahənin mənşəyi və coğrafi sərhədləri ilə əlaqədar mübahisəli məsələlərlə bağlı olsa da, dərinlən baxdıqda BM-in ikinci – tərtib mülahizə kimi mənsubiyyəti və onun müzakirə predmetinin vəziyyətini əhatə edir. Bu suala heç vaxt kafi cavab verilməyəcəyi aydın olsa da, fənn tarixi sahənin öz mənsubiyyətini müəyyən etməyə çalışması tərzini nəzərdən keçirmək üçün həqiqətən də bəsinətli müşahidə nöqtəsi təmin edir.

Sahəni ayrıca akademik praktika kimi görməyə başladığımız nöqtədən əvvəlki dövrü onun «tarixə qədərki dövrü» adlandıracağıq. Bu müddətdə «tədrisən mülahizələrdən fənnə keçid baş vermişdir». Bu dövr sonradan sahənin iyirminci əsrin ilk onilliklərindəki formasını təşkil etmiş mövzular və problemlərin çoxunun müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Sahənin keçmişinə beynəlxalq hüquq, diplomatiya tarixi, sülh uğrunda hərəkət, etika, coğrafiya və antropologiya daxil idi. *The Smudy of İnternamional Relamions-* də Kuinsi Rayt BM-in inkişafına öz töhfəsini vermiş səkkiz «təməl fənn» və altı «dünyəvi nəzər nöqtəsinə» malik fənn müəyyən etmişdi. Wright bir çoxları ilə paralel olaraq bildirirdi ki, belə çox sayda muxtar tədqiqat sahələrini sintez etmək vəzifəsi vahid, ardıcıl BM fənninin yaradılması cəhdlərini mürəkkəbləşdirir. Bundan əlavə Kenneth Thomson müşahidə etmişdi ki, beynəlxalq münasibətlərin predmetinə aid elə bir konkret məsələ olmayıb ki, başqa müstəqil sahələrə düşməsin. Sahənin fənoərapası xarakteri və digər fənlərin onun predmetinin müxtəlif mövzularını tədqiq etməsi faktı te-tez

«beynəlxalq münasibətlər ayrıca fəndirmi» sualının qoyulmasına gətirirdi. Bu, adətən mərkəzi səlahiyyətin olmadığı halda sahənin siyasət terminlərində ifadə edilən konkret predmetinə iqtibas edilməsi, eləcə də müxtəlif epistemoloji və metodoloji əsaslar gətirməklə cavab verilmiş maraqlı və mühüm sualdır. Lakin bu sualın çox cəlbədiçi olmasına baxmayaraq, onun beynəlxalq siyasətin öyrənilməsi tarixinin bərpası yolunda maneəyə çevrilməsinə yol verməmək çox vacibdir.

Bununla belə bu problemlər sahənin təsisatı kontekstinin aydın müəyyən edilməsinin və diqqəti onun üzərində cəmləməyin vacibliyini ön plana çəkir. Təsisatı kontekstin dəyişkənliyi sahənin yaranmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edilə biləcək tarixçələrin geniş intervalı üçün qismən məsuldur. Bu, böyük fərqlərə gətirir, məsələn, BM Birinci Dünya müstəqil kafedralar yaranmış Böyük Britaniyada olduğu tərzdə ayrıca fənn kimi, yoxsa Birləşmiş Ştatlar, Almaniya və Fransa halında olduğu tərzdə, siyasət elminin alt sahəsi kimi təsis edilmişdir. Hər bir halda ənənvi tarixlər sahənin təsisatı quruculuğunun xarakterindən daha çox, mühüm siyasi hadisələrin sahənin yaranmasına təsirini qeyd etməyə meyllidirlər. Məsələn, ABŞ halında BM-in tarixini onu amerika siyasi elminin fənn matrisində yerləşdirmədən yazmaq mümkün deyil. Bu, BM-in siyasi elmin bir hissəsindən daha çox, ayrıca ofisə malik yeni tədqiqat sahəsi olduğu Böyük Britaniyadakı tarixi təcrübəsindən fərqlidir. Bu təsisatı fərqlərə əlavə olaraq intellektual iqlim, məlumat əldə etmək, tədqiqata kömək, hökumət və akademiya arasında əlaqə, universitet sisteminin ümumi strukturu və xarakteri ilə əlaqədar çoxlu sayda fərqlər mövcuddur.

Təsisatı kontekstin əhəmiyyəti sahənin milli konteksti məsələsi ilə sıx əlaqəlidir. Təsisatı strukturdakı fərqlər BM-in yerləşdiyi ölkənin milli şəraiti ilə dərinlən əlaqəlidir. BM-in sərhədləri bir konkret ölkənin terminlərində müəyyənləşdirilə bilər, yoxsa buna milli fərqlər nəzərə alınmadan, daha kosmopolit əhatə çərçivəsində baxılmalıdır məsələsi sahənin tarixini yazmaq vəzifəsini mürəkkəbləşdirir. İstək həqiqi qlobal fənn yaratmaq cəhdi olsa belə,

tədqiqatlar beynəlxalq siyasətin akademik öyrənilməsinin Britaniya, daha çox isə Amerika yerliçiliyi yarlığını daşdığı göstərməkdə davam edir. Stanley Hoffmann özünün məşhur «An American Social Science: International Relations» məqaləsini nəşr etdirəndən, Amerika akademik icmasının BM «qlobal fənnində» hansı dərəcədə üstünlük təşkil etməsi və bu üstünlüyün ümumilikdə fənn üçün hansı dərindən nəticələrə gətirməsi haqqında müzakirələr davam etməkdədir. Ehtimal edilən amerikan hegemonluğuna baxmayaraq, beynəlxalq siyasətin amerikan tədqiqatlarını «qlobal BM fənni» ilə bağlamaq fundamental səhvdir. Milli BM icmalarının çoxunun amerikan nəzəriyyə, meyl və müzakirələrinə kifayət qədər həssas olmasına baxmayaraq, BM Waeverin qeyd etdiyi kimi, «müxtəlif yerdərdə kifayət qədər müxtəlifdir». Mən hesab edirəm ki, BM-in fənn tarixçələri sahənin qeyri-ardıcıl tarixinin həm qlobal, həm də yerli ölçülərdə yenidən qurulmasına xidmət etməlidir. Yerlə məhdud olmasının, dünyanın hər bir ölkəsindəki BM haqqında şərh verməyə bizə mane olmasına və əsas diqqətin ABŞ və Böyük Britaniyada baş verən hadisələr üzərində cəmlənməsinə baxmayaraq, BM quruculuğunda çoxlu miqdirdə ölkə xüsusiyyətli tədqiqatların aparıldığını qeyd etmək vacibdir.

1.2. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin tarixşünaslığı

BM-in tarixi məsələsində ən mühüm problemlərdən biri ondan ibarət idi ki, bu tarixi necə yazılmalıdır sualına birqiymətli cavab verə bilmirdi. BM tarixini sahənin təkamülünün mühüm ölçülərinin tam konsepsusunun mövcud olması kimi təsvir etməyə meyl edilirdi. Sahənin inkişafı ilə əlaqədar heç bir əhəmiyyətli ziddiyyətin olmadığı şəraitdə, tarixşünaslıq məsələlərinə çox az diqqət yetirilir və ya ümumiyyətlə diqqət verilmirdi. İstənilən halda, politologiya kimi bir sıra əlaqədar akademik fənlərin öz fənn tarixlərini daha yaxından tədqiq etməyə başlamasıyla, lazımi tarixi təhlilin ümumiyyətlə nədən təşkil olunduğu, xüsusən də fənn tarixinə nəyin daxil olduğu haqqında müxtəlif nəzəri və metodoloji ziddiyyətlər meydana çıxdı. Lakin bu

ədəbiyyatın qaldırdığı tarixşünaslıq qaygıları BM-in tarixi haqqında fikirləşənlərə çox az təsirə malik oldu, və ya heç bir təsirə malik olmadı. Bu ümumiləşdirmədən yeganə istisna Ole Waeverin ədəbiyyata mühüm töhfə olan *The Sociology of a Non-So Inmernational Discipline* məqaləsidir. Sahənin tarixi haqqında mövcud ədəbiyyatın cari vəziyyəti ilə əlaqədar Waever narazılıqla yazırdı ki, o, «adətən sistemli tədqiqatlara və aydın üsullara əsaslanmır», və onun qiyməti «hər bir yaxşı praktikinin fənnin tarixini yazma bilməsini üstüörtülü olaraq güman etməklə, bizim keçmişimiz barədə «ümumi biliklərin» incə şəkildə təkrar bəyan edilməsindən» bir balaca artıqdır. Lakin praktiklərin sahənin tarixini artıq bildikləri haqqında fərziyyənin özündə, nəzəri səriştəsizliyin açıq-aşkar oturmağı ilə bərabər, tarixi bəsitləşdirmək və beləliklə təhrif etmək meyllərini möhkəmləndirən əlavə amillər də fəaliyyət göstərir.

1.2.a. Analimik və marixi ənənələr

Belə bir ümumi fərziyyə mövcuddur ki, sahənin tarixini klassik Afinadan (Athens) günümüzə qədər uzanan kəsilməz ənənəyə istinad etməklə izah etmək olar. BM ədəbiyyatında beynəlxalq fikrin realizm və liberalizm kimi ardıcıl məktəblərinə və ya paradigmalara gətirmiş epik ənənələrin olması ideyasına çoxlu sayda iqtibaslar mövcuddur. Bundan əlavə və bizim müzakirəmiz üçün daha vacibi, geniş yayılmış belə bir inam mövcuddur ki, bu qədim ənənələr sahənin keçmişinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir və deməli, sahənin müasir sərhədlərinin başa düşülməsi üçün yararlıdır. Bu inamın bir nümunəsini münaqişə və müharibə haqqında ədəbiyyatın Jacek Kugler tərəfindən aparılmış tədqiqində tapmaq olar. O, belə bir fikir irəli sürür ki, «beynəlxalq müharibələrin klassik hesabatı dünya siyasətindəki realist ənənələrdən gəlir» və «müharibənin öyrənilməsində realist metod Fukidid-dən (b.c.ə. 400-cü illər), Makyavelli, Hobbes, Hume, Von Klauzvits, Morgenthau, Organski, Yolts və Gilpinə qədər izlənməsi mümkün olan uzun bir ənənəyə malikdir». Məsələn,

Kennet Waltz-in *Man, the State and War* əsərində göstərdiyi kimi, nəzəriyyəçilərin Qərbin siyasi fikrinin klassik kanonları ilə bağlı olan tədqiqatları BM praktikasının elementini təşkil etsə də, Thucydides və ya Kant kimi klassik siyasi nəzəriyyəçilərin işlərinə müasir BM ədəbiyyatının konstruktiv keçmiş kimi baxmağın mümkünlüyü kökündən yanlış təsəvvürdür.

Müasir tədqiqatçıların, klassik siyasət nəzəriyyəçilərinin uzun illər ərzində hakim fərziyələrindən biri «Plato-dan Marx-a qədər klassik mətn kanonları beynəlxalq siyasət haqqında deməli çox az şeyə malikdir» olan yazılarına istinad etmələri kimi cəniş yayılmış meylin özündə müəyyən bir istehza vardır. Bu, Martin Wightın 1959-cu ildə Beynəlxalq Siyasətin Nəzəriyyəsi barədə Britaniya Komitəsinin (British Committee on the Theory of International Politics) təsis yığıncağında təqdim etdiyi mübahisəli «Why is there no International Theory?» əssəsində populyarlaşdırılmış nəzər nöqtəsi idi. Wightın arqumentləri «siyasi fikrin zəngin və dəqiq müəyyən olunmuş, beynəlxalq fikrin isə yoxsul və əslində mübahisəli ənənələri var idi» kimi geniş yayılmış fikrə öz töhfəsini verdi. Bu baxış, kanonun məqsədəuyğunluğunu birbaşa şübhə altına alan davranışların (binerionistlərin) elmi təkəbbürləri ilə birlikdə, siyasi nəzəriyyə və BM sahələrinin ayrılıqda hərəkət etməsinə gətirmiş və yalnız bu yaxınlarda dəyişməyə başlamış soyuqluq hissi yaratmışdı. David Boucher belə hesab edir ki, BM-in klassik fənlərin qurulmuş kanonlarına malik olmamasının səbəblərindən biri də BM nəzəriyyəçilərinin «öz nəzəriyyə və konsepsiyalarını yaratmaq üçün özlərini siyasi elmin əsas axınından ayırmaq» kimi səhvindən irəli gəlir.

Lakin siyasi nəzəriyyə və beynəlxalq münasibətlər arasındakı gərgin və narahat münasibətlər tədqiqatçıları klasik siyasət nəzəriyyəçilərinin ideyalarını çeşidləmək üçün çoxlu sayda tipologiya və ənənələr qurmadan, onları beynəlxalq münasibətlərin müasir tədqiqatçılarının işləri ilə əlaqələndirməkdən çəkindirməmişdir. Rəmzi və ya mübaliğəli (metaforik) olaraq müasir praktikləri özlərini Thucydides və ya Kant-ın xəlfələri kimi təsvir etməyə ümid edə bilərsə də, sahənin tarixinin klassik Yunanıstandan və ya

İntibahdan başlayıb hazırkı tədqiqatçıların işləri ilə öz zirvəsinə çatmış epik ənənələr terminlərində yazılmasında ciddi konseptual səhv var. Sahənin tarixinin çoxsaylı sinoptik qiymətləndirilmələrində rast gəlinən bu ümumi praktika, BM-ingerçək tarixi inkişafını izləmək cəhdi zamanı analitik və tarixi ənənələrin böyük maneələrə gətirən qarışıqlığına səbəb olur. BM-in ənənələri haqqında müzakirələr geniş yayılmış və Rob Walker demişkən, monolitlikdən uzaq olsa da, onlar faktik tarixi ənənələrə, yəni ideyaların tanınan qaydada inşa edilmiş məntiqi strukturun içərisinə daşındığı adi praktikanın öz-özünə təsis olunmuş nümunələrindən daha çox, əsasən mövcud meyarlar və problemlərlə müəyyən olunan analitik retrospektiv konstruksiyaya müraciət etməyə meyl göstərirlər. BM-in fənn tarixi halında, realizm kimi belə retrospektiv qurulmuş ənənələr elə təqdim edilir ki, sanki onlar sahədəki faktik və ya özü-özünə təsis olunmuş ənənələri təmsil edirlər. Və əvvəlki səhvən sonrakının əvəzinə qəbul edildikdə və ya sonrakı kimi təqdim edildikdə BM tarixinin başa düşülməsi və yazılmasında ciddi problemlər yaranır.

Yəqin ən böyük çətinlik ondan ibarətdir ki, keçmişin belə epik təsvirləri diqqəti gerçək akademik praktikadan, sahənin müasir inkişafı və müəyyənliyinə töhfəmini vermiş fərdlərdən yayındırır. BM-in peşəkar inşasında şüurlu və təsisati qaydada iştirak etmiş akademik tədqiqatçıların şəcərəsini əks etdirən tarix əvəzinə, keçmişin ideallaşdırılmış variantı bizə qədim zamanlardan indiyə qədər olanı əhatə edən kəsilməz ənənə formasında təqdim edilir. Aparıcı ali məktəb dərsliklərinin çoxunda adi qaydada olan bu növ epik dəyərləndirmələr, bizim fənn tarixini guya artıq bildiyimiz haqqında fikirləri gücləndirməyə xidmət edir. Diqqət adətən Thucydides, Machiavelli və Kant kimi «təsis atalara» yönəldilir, beynəlxalq siyasətin təsisatlanmış akademik tədqiqinə töhfələrini vermiş fərdlər ordusu isə sadəcə olaraq yaddan çıxarılır. James Bryce, Frederick S. Dunn, Pitman Potter və Raul S. Reinsch kimi akademik tədqiqatçılar tarixi baxımdan cəlbədicilərsə də sahənin faktik inkişafını izləmək üçün daha yararlıdırlar.

1.2.b. Prezenmizm

Sahənin tarixini, onun qədim və ya klassik fikir ənənəsində iştirakı mənasında yazmaq kimi geniş yayılmış meyl, çox vaxt cari tədqiqat proqramının legitimliyini təsdiqləmək işinə xidmət edir. BM-in müxtəlif tarixçələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri sahənin mövcud xarakteri haqqında nə isə nüfuzlu bir şey söyləməkdən ibarətdir ki, bu da çox vaxt sahənin tarixinin təhrif edilməsi meylinə özünün əlavəsini edir. Sahə üçün yeni istiqaməti müdafiə, onun cari strukturunu tənqid etmək və ya əksinə, mövcud vəziyyəti müdafiə etmək məqsədi ilə, öz mövqelərini doğrultmaq üçün tədqiqatçılar tez-tez sahənin ümumi təkamülünə istinad etməyə və onu xarakterizə etməyə məcbur olurlar. Məsələn, realist nəzəriyyənin inkişafı və sonrakı hökmranlığını izah etmək istəyən tarixçilər tez-tez realist ənənələrin Thucydides və ya Machiavelli ilə başlayan əbədi bəsinətin nümayiş etdirməyi özlərinə borc bilir. Sahənin çoxrəyli xarakterini dövrü olaraq tənqid edənlər kifayət qədər tez-tez ehtimal edilən dominant paradigma və ya onu birləşdirən metodun olduğu başlanğıc dövrlərə reverans edirlər. Problemin çətinliyi ondan ibarətdir ki, BM-in tarixini əks etdirmək cəhdlərinin çoxu keçmişə əsaslı surətdə və dəqiq bərpa etmək istəyindən daha çox «cari» (presentist) məqsədlər üçün edilir.

Herbert Butterfield-in «keçmişdəki müəyyən inkişaf prinsiplərini önə çəkmək və indinin şöhrətləndirilməsi olmasa da, ratifikasiyası olan tarix yaratmaq» meyli kimi təsvir etdiyi «Whig» tarixi («liberalların» tarixi) və ümumilikdə prezenmizm problemi, sosial elmlərin tarixini yazmaqla məşğul olanların arasında ziddiyyətə gətirən məsələyə çevrilmişdir. Prezenmizmlə əlaqədar problem onda deyil ki, tarixi təhlil indi haqqında rəy yaratmaq üçün istifadə edilir, problem ondadır ki, tarix yazıcının əvvəlcədən müəyyən etmiş olduğu yardım və ya dağıtma mövqeyini əsaslandırmaq və ya tənqid etmək vəzifəsinə uyğun olaraq yenidən qurulmaq yoluyla təhrif edilir. Whig (liberal) tarixi «tarixi geriyə yazmaqdan ibarətdir», hansına görə ki, «fənnin indiki

konsensusu ... definitiv (təyinedici) kimi götürüldükdə qüvvədədir və keçmiş, buna gətirən və bunda tam ifadəsini tapan teologiya kimi, insanlar tərəfindən bərpa ediləndir».

Birləşmiş Ştatlarda BM-in əsas axınının nəzərə çarpmayan, lakin təkidli məqsədinin «əsl» elm statusuna çatmaq olduğu nəzərə alınarsa, sahənin tarixinin mövcud olan dəyərləndirilmələrinin çoxunun xaraktercə Whiggish (liberal) olmaqda davam etməsini anlamaq olar. Sahənin tarixçələri və onların təsviri tez-tez nəzəri inkişafı və elmi irəliləyişi əks etdirmək və ya sahəni elmi inkişafdan saxlayan çətinlikləri müəyyən etmək üçün önə çəkilir. George Stocking peşəkar sosial elm aliminin niyə liberala (Whiggish) bənzəməli olmasının yerinə düşən və inandırıcı izahını vermişdir. Stocking-ə görə «əslində elmin tarixinə, bir qədər də genişləndirsək isə davranışçılığın (bihevizmin) tarixinə hörülmüş gizli liberal prezentizm mövcuddur». Elmin 1950 və 1960-cı illər ərzində elm filosofları tərəfindən təklif edilmiş, sosioloqların əksəriyyətinin elmi anlayışlarını əldə etdiyi mühit olan hakim, məntiqi pozitivist hesabatı (hənsinin ki, vasitəsilə nəzəriyyə və fakt arasında uyğunluğu artırmaqda dünyanın daha yaxşı başa düşülməsi mümkün olmuşdur), artan və kumulyativ nailiyyətlərdən biri olmuşdur. Məntiqi pozitivistlər elmi metodun daxli birliyə və ierarxiyaya malik olduğunu iddia etdiklərindən sosiologiya tarixi də gec və ya tez biliyin irəliyə doğru inkişafını təkrarlamağa məhkum idi.

Thomas Huhn-un *The Structure of Scientific Revolutions* əsəri elmin məntiqi pozitivist hesabatını şübhə altına aldı və elmin post-pozitivist filosofları və tarixçiləri üçün əsaslı stimul təmin etdi. Kuhn təkcə pozitivizmin mərkəzində duran nəzəriyyənin və faktın ayrılması, habelə həqiqətin uyğunluğu nəzəriyyəsinə hücum etməirdi, o, sanki elm tarixinin ənənəvi dərslük hesabatını elmi inqilabların diskret tarixi, yəni «köhnə paradıqların onlarla bir araya sığmayan yeniləri ilə qisəmn və ya bütövlüklə əvəz edildiyi, qeyri-kumulyativ inkişaf epizodları» ideyası ilə əvəz etməyə çalışırdı.

Kuhn-un paradıqlar və elmi inqilablar nəzəriyyəsi elmi inkişafın ənənəvi hesabatı üçün güclü rəqibdir. Kuhn-un elm tarixinin təfrişçi hesabatının

mühüm bəndi onun inkişaf meyarlarının paradigmalara həssas olması səbəbindən, bir paradigmanı digəri ilə əvəz etməyin «inkişaf» yaratdığına hökm vermək üçün heç bir müstəsna nəzər nöqtəsinin olmaması haqqında arqumenti idi. Kuhn-un çox hissəsi elmi inkişafı sübut etməyə imkan verməyən nisbi arqumentin cəlb edilməsindən narazı qalan filosoflara və elm tarixçilərinə kifayət dərəcədə təsir göstərmiş bu kitabı BM sahəsində də, xüsusən də sahənin tarixini anlamağa başlayan tədqiqatçıların sayı ilə əlaqədar, eyni dərəcədə dramatik təsirə malik olmuşdu. BM tədqiqatçılarının getdikcə daha çox hissəsinin Kuhn-a və çoxları üçün inkişafın dəyərləndirmə meyarını yenidən qurmağa çağıran kimi görünən İmre Lakatos kimi elm filosoflarına tərəf dönməsi faktı, sahənin tarixini yazmaq vəzifəsinin sahənin inkişafını göstərmək kimi daha fundamental vəzifəyə tabe olduğunu göstərməyə xidmət edir.

II FƏSİL. BMN-İN KLASSİK PARADİQMALARIN TƏKAMÜLÜ VƏ BÖYÜK DEBATLAR

2.1. BMN-in paradıqmaları və tarixşünaslıq

Xüsusi halda Kuhn-un işinin, ümumi halda isə elmin fəlsəfəsi və tarixindən qaynaqlanan ədəbiyyatın BM-in tarixşünaslığına təsirinin iki başlıca yolu vardır. BM tədqiqatçıları əvvəlcə böyük sürətlə öz paradıqmalarını yaratmağa üz tutdular. Vəziyyət, siyasi elm tədqiqatçılarının söz paradıqmalarını davranışçılıq (bihevizizm) kimi xüsusi fikir məktəblərini qeyd (fiksə) etmək üçün istifadə etməyə başladıkları siyasi elmdəkinə çox oxşar idi. Realizm çoxları tərəfindən BM-də paradıqma üçün aparıcı namizəd hesab edilirdi və tədqiqatçılar təkrar-təkrar realist paradıqmanın fundamental fərziyyələrini müəyyən etmək və prakticləşdirmək vəzifəsini yerinə yetirməyə cəhd göstərirdilər. Realizmin tarixi sosiologiyasında Stefano Guzzini bildirdi ki, ən səlis Hans J. Morgenthau tərəfindən ifadə edilmiş realist paradıqma müstəqil tədqiqat sahəsinin müəyyən edilməsinin fənni funksiyasına xidmət edirdi. Guzzini-yə görə realizm «fənnin paradıqmatik sərhədlərini müəyyən etmişdir». Morgenthau beynəlxalq siyasətin də ümumi siyasət kimi hakimiyyət uğrunda aramsız mübarizə ilə xarakterizə olunduğunu əsaslandırırsa da, hər şeyi əhatə edən mərkəzi hakimiyyətin olmaması səbəbindən, beynəlxalq sahədə mübarizənin keyfiyyətcə fərqli olduğunu müdafiə edirdi. Sonradan neorealistlərin əsas müddəasına çevrilən «beynəlxalq sistem anarxiya vəziyyəti ilə xarakterizə olunur» ideyası, daxili siyasəti beynəlxalq siyasətdən fərqləndiriyə kömək edirdi. Beynəlxalq sistemin anarxist strukturuna neorealistlərin etdiyi xüsusi vurğu sonradan beynəlxalq təhlükəsizlik, beynəlxalq təşkilatlanma və siyasi iqtisad sahələrində problemlərin geniş müxtəlifliyinin təhlili üçün dominant struktur təmin etməyə başladı. Realist paradıqmaya edilən istinadların çoxluğu bəzilərini bu ifadəni, Arend Lijphart-ın ifadə etdiyi kimi, «dövlət suverenliyi və onun məntiqi nəticəsi olan beynəlxalq anarxiya

anlayışları ətrafında dolanan» «ənənəvi paradigma» adlandırmağa sövq etmişdi. Realist paradigmaya istinadlar tez-tez «realist ənənə» və ya «realist fikir məktəbi»-nə istinadlarla növbələşdirilərək istifadə edilirdi. Son zamanlar bir sıra tədqiqatçılar realizmin arıca, ardıcıl nəzəri mövqeyi təmsil etməsini şübhə altına alır və faktik olaraq, müxtəlif realizmlərin mövcud olduğunu hesab edirlər. Buna baxmayaraq, bu sahədə işləyən demək olar ki, hər bir kəs realizm ilə bağlı olan və adətən, suveren dövlət beynəlxalq siyasətdə ən mühüm aktyordur; dövlətin davranışını rəşional izah etmək mümkündür; dövlətlər unitar aktyorlardır; daxili və beynəlxalq siyasət arasında kəskin fərq vardır; dövlətlər gücü anarxik özünü təkmilləşdirməki daxil etməklə qazanırlar və müharibə və sülh problemləri əsasdır kimi fikirləri əhatə edən mərkəzi prinsipləri müəyyən etməyə qabildir. Realizmin hökmranlığı Jack Donnelly-ni «realizmin taleyinin işlənməsi beynəlxalq münasibətlər sahəsinin inkişafının qismən, lakin hələ də faydalı olan tədqiqatını təmin edir» fərziyyəsinə gətirmişdir.

Çoxlarının realizmi sahənin rəhbər paradigması hesab etməsinə baxmayaraq, o, əlbəttə ki, paradigmatik statusa yeganə namizəd deyildi. Tədqiqatçılar demək olar ki, həmişə realizmin mülahizələrinə müxalif olaraq müəyyən edilən və adətən mənşəyi beynəlxalq siyasətdəki hadisələrə bağlanan alternativ paradigmlər toplusuna istinad edirdilər. Bunun klassik nümunəsi, realist paradigmdən əvvəl olduğu fərz edilsə belə, müharibələrarası dövrün idealist paradigması adlandırılan şeydir. John Vasques hesab edirdi ki, «sahənin qurulması və sülh və müharibəyə vurğu edilməsi mənasıyla mühüm olan» «beynəlxalq münasibətlərin mühakimələrinin birinci mərhələsi idealist paradigmin hakimiyyəti altında idi». İdealist adlandırılan paradigmin, əhəmiyyətli dərəcədə İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı realist təndiqçilər tərəfindən hərtərəfli müəyyən edilmiş əsas xüsusiyyətləri realizmə məxsus prinsiplərin dəqiq antitezisləridir. Realizmə rəqib olan digər paradigmlərə «varanışçı (behaviorist) paradigma», «dünya siyasəti paradigması» (Keohane və Nye, 1972), «qlobal cəmiyyət və neo-Marksist paradigma», «qlobal dünya quruluşları üçün yeni paradigma» və plüralizm də daxildir.

2.2. Böyük mübahisələr (debamlar)

Kuhn-un paradigma anlayışı, eləcə də Lakatos-un elmin fəlsəfəsi və tarixindən götürmüş olduğu «elmi tədqiqat proqramı» kimi digər anlayışlar, yalnız fərqli «fikir məktəblərini» müəyyən etmək məqsədilə əsas təmin etmək deyil, həm də sahənin ümumi təkamülünü, habelə sahədəki konkret yanaşma üsullarını dəyərləndirmək üçün istifadə edilmişdir. Məsələn, Arend Lijphart belə hesab edirdi ki, beynəlxalq münasibətlərin İkinci Dünya Müharibəsindən bu yana inkişafı elmi inqilabların Kuhn təsvirinə uyğun gəlir. Fəlsəfə və elm tarixindən götürülmüş analitik strukturların istifadəsinin başlıca məqsədi əsasən elmi nailiyyətlərin əldə edildiyini və sahənin ümumilikdə inkişafda olduğunu nümayiş etdirmək idi. Beynəlxalq siyasətin mövzusu üzərində idrak hakimiyyəti axtarışında, empirik mülahizələr və qiymətləndirmə üçün əsas təmin edəcəkləri ümidi ilə BM elm filosoflarının öhdəsinə verilmişdi. Məsələn, Ferguson və Mansbach BM-nin tarixini təsvir etmək üçün Kuhn-un strukturunun şirnikləndirici tərəfinin «beynəlxalq münasibətlərin tədqiqatçılarına, nəzəri məntiqsizliklə əhatə olunsalar belə, öz sahələrində baş verən inkişafı görmək» imkanı verməsində olduğunu qeyd edirdiklər. Amma istənilən halda bu, Kuhn-un düzgün istifadə edilməməsidir, çünki sosial elmlər «paradigmatikə qədərki» olduğundan, o, özünün elmin inkişafı hesabatının onların tarixinə tətbiq edilə bilməyən olduğunu qeyd edirdi. Bundan başqa, idealizm və realizm kimi konstruksiyalar paradigmanın Kuhn-un təsvir etdiyi qaydada meyarına cavab vermir. Kuhn-un strukturu inkişafı göstərmək üçün istifadə edilmə də, onun təməd arqumenti bundan ibarət idi ki, ikinci tərtib mövqedən inkişaf haqqında danışmaq mümkün deyildir.

BM-in ənənəvi tarixşünaslığı çərçivəsində «böyük debatlar» silsiləsi görüntüsünün təşkili vasitəsilə, güya sahənin inkişaf tarizinin əhatə edildiyi barədə təsəvvür yaradılmışdı. Bu müntəzəmliyi və ya əlaqəsizliyi, əksər hallarda isə elmi inkişafı nümayiş etdirməyə xidmət edirdi. Sahənin tarizinin üç böyük ardıcıl debat ilə xarakterizə olunması inamı o qədər geniş yayılmış və

hökmrandır ki, Waeverin qeyd etdiyi kimi «fənnin tarixini nəql etmək üçün yaradılmış heç bir başqa vasitə yoxdur». Sahənin üç böyük debati hekayəsi, Steve Smith və Kjell Goldmann-in əsaslandırdıqları kimi, sahənin ən hakim avtoportretlərindən biridir. Bütün akademik fənlər özlərinin fənni ziddiyyətlər payına malik olduqları halda, praktklərin çoxunun, sahənin tarixinin məxsusi olaraq bu müəyyənedici müzakirələrlə təyin edildiyinə inanması baxımından BM nadir hadisədir. Bu mövqe, debatların İkinci Dünya Müharibəsinin alovlanması, OPEC-in meydana çıxması, Vyetnam məğlubiyyəti və Soyuq müharibənin sonu kimi xarici təsirlər terminlərində izahı ilə gücləndirilmişdi. Beynəlxalq siyasət praktikasındakı dəyişikliklərin fənnin öyrənilməsi və tədrisində zəruri və birbaşa dəyişikliklərə gətirməsi sahədə çalışanların çoxu üçün izaha ehtiyacı olmayan kimi görünür. Məsələn, bu, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra paradigmanın «idealizmdən» «realizmə» güman edilən dəyişməsinin standart izahıdır. Ola bilsin ki, sahənin ümumi tarixi haqqında iddialardan tənqidi cəhətdən ən çox öyrənilməli olanı üç böyük debati potulə edəndir. Bütün müzakirələrin faktik olaraq aparılıb aparılmadığı tam dəqiq deyil və sahənin pərakəndə süni obyektlərinin (artefaktlarının) tədqiqi, bu çərçivələr daxilində baxılmasının tarixin ciddi təhrifinə gətirib-gətirməməsini soruşmağa sövq edir. Biz sahənin çoxlu sayda mübahisələrə meydan olduğunu inkar etmirik, biz bunların sahənin üç böyük debatinin şərti tarixçəsi anlayışlarında başa düşülməsinin məqbulluğuna şübhə edirik.

Ənənvi baxışlara görə Miles Kahler-in «sahənin təməl əfsanəsi» adlandırdığı ilk böyük debat müharibələrarası «idealistlərlə» müharibədən sonrakı «realistlər» arasında olmuşdur. Demək olar ki, hər bir tarixi hesabat etiraf edir ki, realistlər ilk debati udmuşlar və nəticədə sahəni daha praktik və elmi istiqamətdə yönəlmişlər. Realist görüşün ehtimal edilən bu üstünlüyü, sahənin İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəlki yazarlarının etdiyi iddiaların təbiətinin və hətta erkən realist kimi qəbul edilənlərin çoxunun yazılarının da diqqətlə nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyinə sanki ehtiyac olmaması fikrinə gətirmişdi.

Son dərəcə cılızlaşdırılmış müharibələrarası «idealistlər» diqqətini millətlər arasındakı siyasətin reallıqlarında, daha çox beynəlxalq siyasəti izah etmək üzərində cəmləşdirən utopik pasifist (sülh tərəfdarları) və leqalistlər (şanunçular) kimi təsvir edilirdilər. Millətlər Liqası sisteminin pozulmasından sonra baş verdiyi fərz edilən «debat» Kuhn-un ifadələrində təsvir edilirdi. İdealistlərin daimi sülh gözlədikləri bir vaxtda, açıq-aşkar anomaliya kimi təsvir edilən və idealist paradıqmdə ciddi böhran yaradan İkinci Dünya Müharibəsi, son nəticədə idealist paradıqmi millətlər arasında hakimiyyət uğrunda daimi və hər yerdə gedən mübarizəni rəşional izah etmək qabiliyyətinə görə ondan üstün olan realist paradıqm ilə əvəz edilməsinə gətirmişdi. Hərdən idealistlər «nə olmalıdır»la məşğul olan kimyagərlər kimi, realistlər isə diqqətini siyasət elmini yaratmağın zəruri şərti olan «nə var» üzərində cəmləşdirmiş alimlər kimi təsəvvür edilirdilər. «İdealistlər» və «realistlər» arasındakı debatların bu tarixçəsi, sahənin öz tarixini başa düşməsinə güclü təsirini davam etdirir və qismən BM-in nə vaxtsa idealizmdə cüərdiyi, lakin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra realizmi əhatə etmək dərəcəsində uğurlu olması haqqında hekayəni təkrarən söyləməyə olan sonsuz ehtiyacı nəzərə alır.

Ədəbiyyatdakı xarakterik təsvirinə görə, ikinci böyük debat, sosial elmlərə, xüsusən də politologiyaya artıq güclü təsirin edən və «ənənəçiləri» («tradişionalistləri») «davranışçılara» və ya «elmçilərə» qarşı qoyan davranışçı inqilab kontekstində baş vermişdi. Debat «klassik yanaşma» adlandırdığı şeyi müdafiə etməyi fikirləşən Hedley Bull ilə «elmi yanaşma» kimi tanınmağa başlayan şeyin ilk müdafiəçilərində biri olan Morton Kaplan arasında intellektual mübadilə ilə rəmziləşdirilir. Amerikalı tədqiqatçılar arasında getdikcə artan hiss bundan ibarət idi ki, sahə elm mantiyası əldə etmək üçün lazım olan təməli itirir. Artıq müzakirə edildiyi kimi, realizm bir sıra paradıqmatik funksiyalar yerinə yetirsə də, bəzi tədqiqatçılar bildirirdilər ki, onun «hakimiyyət uğrunda mübarizə, insanın təbiətinə xas olan əsas bioloji hərəkətverici qüvvələrdən qaynaqlanır» kimi aprior fundamental prinsipi,

eləcə də tarixi nümunələrə güclü vurğu edən metodologiyası sahənin elm statusu almasına mane olur.

Debat, siyasi elmdə olduğu kimi, təbiət elmlərinin metodlarının və ya ən azı onların elmin məntiqi-pozitivost filosofları tərəfindən hipotetik-deduktiv model kimi təsvir edilmişlərinin surətinin çıxarılıb, beynəlxalq siyasətdə istifadə etmək üçün uyğunlaşdırıla bilməsinə inananlarla, sosial dünyanın öyrənilməsinin təbiət elmlərinin dəqiq empirik metodlarına tabe olmadığını əsaslandıranlar arasında baş vermişdi. Ənənçilər və davranışçılar arasında debatın gətirdiyi dövrü George Liska «qəhrəmanlıq onilliyi» kimi təsvir etmiş və fərz etmişdir ki, əsas fikir ayrılığı «hər şeydən əvvəl beynəlxalq münasibətlərlə maraqlananlar və ilk növbədə sosial elmin işlənilməsinə sadıq olanlar arasında» olmuşdur. Əlbəttə, pozitivist yanaşmanın haqqında debatlar azalmadı, lakin debatın, beynəlxalq siyasətin kumulyativ nəzəriyyəsinin inkişafı vəzifəsinə yardım edən elmi metodların geniş qəbulu və istifadəsi vasitəsilə, sahənin elmi müəyyənliyini gücləndirməsi haqqında ümumi fikir yarandı. Morton Kaplan-ın sistem nəzəriyyəsi, Karl Deutsch-ün rabitə (kommunikasiya) və kibernetika nəzəriyyəsi, Thomas Schelling-in erkən oyun nəzəriyyəsi, Richard Snyder, H.W.Bruck və Burton Sapin-in qərar qəbul etmə nəzəriyyəsini inkişaf etdirməsi və J.David Singer və Melvin Small-ın məlumatlar toplaması və Michigan Universitetindəki müharibə layihəsi ilə əlaqələndirilməsi, adətən sahənin elmi müəyyənliyinə töhfə kimi baxılır.

Üçüncü debatın tarixi hesabı digər ikisininkindən daha iddialı olmata meyl göstərir, lakin ümumi halda, 1980-ci illərin əvvəllərində realist, plüralist və strukturalistlər arasında baş vermiş paradıqlararası debat kimi təsvir edilir. Üçüncü debatın tarixi mənşəyinin izahında deyilir ki, 1970-ci illərdə beynəlxalq siyasət sahəsində, xüsusən də iqtisadi sferada, habelə sülh və təhlükəsizlik problemləri ilə əlaqədar baş verən hadisələr, realizmin dövlətlərarası siyasətin təbiəti haqqında əsas fərziyyələri ilə sanki ziddiyyət təşkil etməyə başladıqda, realizm müəyyən çətin dövrlər keçirmişdir. Ümumiyyətlə belə hesab edilir ki, güü uyğunsuzluğun səbəbindən Robert

Keohane və Joseph Nye-nin «mürəkkəb qarşılıqlı asılılıq» nəzəriyyəsi, İmmanuel Wallerstein-in «dünya sistemi nəzəriyyəsi» və «asılılıq nəzəriyyəsi» kim alternativ «yanaşmalar yaranmış və bilavasitə realizmin bir çox mərkəzi prinsipləri şübhə altına alınmışdı. Ən əsası, realizmin tənqidçiləri dövlət-mərkəzliliyin özən tələbinə – beynəlxalq siyasətin vəziyyətini müstəqillik qarşılıqlı asılılıqdan daha yaxşı xarakterizə edir və «yüksək siyasətlə» (yəni hərbi və təhlükəsizlik məsələləri) «aşağı siyasət» (yəni iqtisadi, ekoloji və insan hüquqları məsələləri) arasında dəqiq fərq qoyula bilər fikirlərinə hücum edirdilər. Belə fərz edilirdi ki, ayrıca Beynəlxalq Siyasi İqtisadiyyat alt-sahəsinin yaranması qarşılıqlı asılılığa artan diqqət kontesktində baş vermişdir.

Fənn tarxinin «üçüncü debat» ifadələrində başa düşülməsindəki qarışıqlığın yarandığı bu dövrə, sahədəki əsas yanaşma istiqamətinin hamısına kəskin tənqidi münasibətdə olan çoxlu sayda post-pozitivist yanaşmaların meydana çıxmasını da əlavə etmək olar. Yosef Lapid-ə görə sahənin pozitivist epistemoloji əsasları olacağı gözlənilən şeylərə feministlər, Frankfurt Məktəbinin tənqidi nəzəriyyəçiləri və post-strukturalistlərin hücumu, Lapid-in «post-pozitivist dövrdə nəzəri üsulların yenidən qiymətləndirilməsi üçün cəhdlərdən» ibarət olduğunu iddi etdiyi «üçüncü debatın» başlanmasına işarə oldu. Ədəbiyyatın «üçüncü debat» yarlığı altında yerləşən fundamental fərqli iki mübahisəyə eyni zamanda iqtibas edə bilməsi, sahənin tarixinin belə anlaşımasında nəyinsə ciddi səhv olduğunu göstərmək üçün kifayət olmalıdır.

III FƏSİL. BM-DƏ MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏR– YARANMA VƏ TƏDQIQATLAR

3.1. Konseptual yanaşma

BMT-nin əlli illiyinə həsr edilmiş yubiley nəşrinə ön sözdə Peter Katzenstein, Robert Keohane və Stephen Krasner belə fərz etmişdilər ki, üzümüzdə gələn illərdə beynəlxalq münasibətlər (BM) sahəsində debatların əsas istiqaməti ehtimal ki, rasionalizm konstruktivizmə qarşı olacaqdır. Ən azı bir mühüm cəhətdən bu, diqqətəlayiq inkişaf olardı. Nə olmalarından asılı olmayaraq, rasionalizm və konstruktivizm beynəlxalq siyasətin birinci instansiya nəzəriyyələri arasında deyillər. Rasionalizm sanki daha çox sosial yozum nədir və necə işləməlidir barəsində fəlsəfi mövqeyi tətbiq edən metodoloji üsula müraciət edir. Konstruktivizm isə, sanki sosial izah haqqında, sosial tədqiqatın müəyyən sual və üsullarına üstünlük verilməsini nəzərdə tutan arqumentlər dəstinə müraciət edir. Əgər sahə diqqəti həqiqətən də rasionalizm konstruktivizmə qarşı məsələsində cəmləşdirəcəksə, BM-də mərkəzi debat beynəlxalq münasibətlər deyil, daha çox beynəlxalq münasibətləri necə öyrənmək haqqında olacaqdır.

Əlbəttə, BM-də sosiologiyanın metod və fəlsəfəsi ilə əlaqədar məsələlər, pozitivizm və post-pozitivizm barədə bu yaxınlardakı mübahisələr və əvvəllər aparılmış davranışçılıq (bihevizizm) tarixi ənənəçiliyə qarşı debatı təmsalında presedentlərə malikdir. Rasionalizm və konstruktivizm arasında meydana çıxmış debatın şərtləri bunlarınkindən fərqlidir, lakin birinci tərtibdən daha çox ikinci tərtib problemlərlə məşğul olunması cəhətdən oxşardır.

Məntiqli olaraq soruşula bilər ki, BM sahəsinin analitik paradigmlərin döyüşü şəklində qurulmuş forması beynəlxalq münasibətlər başa düşülməsinə və insanın (və planetin) həyat şəraitinin yaxşılaşmasına ən yaxşı xidmət edən formadırmı. Bu, ən azı alimləri öz (üstün hesab edilən) paradigmatik dəbə tabe olmayacaqları halda etina edilməyəcək mühüm sual və cavablarla nəticələnə

biləcəkdir) tədqiqatlarında problemlə yönəldildəndən daha çox metodla istiqamətləndirilən olmağa həvəsləndirə bilər. Lakin biz bu fəsilə bu mühüm sualı kənarda qoyacağıq. «Rasionalizm konstruktivizmə qarşı»nın üzümüzə gələn illərdə BM-də müəyyən debatlara istiqamət verəcəyini fərz edərək, ziddiyyətin nədən ibarət olduğunu soruşuruq. Xatırlanan «izm»lər nədən ibarətdir? Və onlar arasındakı fərqlər paradigmlərin müharibəsi üçün əsas verirmi?

Biz son suala əsasən mənfə cavab veririk. Biz əsaslandırırıq ki, bu iki yanaşma arasında müəyyən mühüm fərqlər olsa da, əhəmiyyətli razılıq sahələri də mövcuddur və həqiqi fərqlərin olduğu yerlərdə onlar çox vaxt zidd olandan daha çox bir-birini tamamlayandır. Bizim məqsədimiz burada müzakirəyə ehtiyac olmadığını və ya rəasionalizmlə konstruktivizmin bir görüşə sintez edilməsinin lazım və ya mümkün olmasını təklif etməkdir deyil. Təklif daha çox ondan ibarətdir ki, onların münasibətlərinin cəmi sıfır olan yozmalarını kənara qoyaraq qəbul edilmiş rəasionalist/konstruktivist sərəədlərin kəsişməsindəki suallarla məşğul olan iş güman ki, ən maraqlı tədqiqat olacaqdır.

Bizə görə, belə nəticənin lehinə olan həlledici arqument odur ki, rəasionalizm və konstruktivizm metafiziki mövqə və ya dünyanın empirik təsivri kimi yox, praktik analitik alət kimi daha məhsuldar işlədilir. Debatın ontoloji və empirik yozumları ədəbiyyatda çox ümumi halda olduğundan və çoxlu sayda sıfır cəmlərə gətirdiyindən, onlara niyə müqavimət göstərdiyimizi qısaca olaraq izah etməkdir faydalı olardı.

Ontoloji oxunuş rəasionalizm və konstruktivizmə sosial həyatın nədən təşkil olunması və bu elementlər arasında hansı münasibətlərin mövcud olması haqqında fərziyyələr dəsti kimi baxır. Məsələn, bu mövqedən rəasionalizmə adətən bütövü qarşılıqlı təsirdə olan hissələrə gətirilə bilən hesab edən fərdiyyəçi (individualist) ontologiyayı, konstruktivizmə isə hissənin yalnız ümumiliyə nisbətən mövcud olduğunu hesab edən fərdiyyəçi (individualist) ontologiyayı, konstruktivizmə isə hissənin yalnız ümumiyə nisbətən mövcud olduğunu hesab edən bütövlük (holist) ontologiyasını qəbul edən kimi baxılır. İstənilən halda, müəyyən empirik arqumentlər və analitik alətlər əvvəlcədən legitim və ya

qeyri-legitim, elmi və ya qeyri-elmi kimi təyin və ya qadağan edilmişdir və beləliklə də paradigmlərin həqiqi müharibəsi üçün döyüş səhnəsi hazırlanmışdır. Bu onoloji problemlərin anlanması vacibdir, çünki bunu anlamaqdan imtina etmək potensial olaraq maraqlı argument zəncirlərini əsassız olaraq rədd edən dinməz ontologiyalara çevrilən analitik alətlərə və ya strukturlara gətirə bilər. Lakin biz rasionalist-konstruktivist debatın belə strukturunun ən yararlı olacağına üç səbəbdən inanmırıq. Birincisi, məsələlər öz tərifinə görə fəlməsidir və güman ki, bu keyfiyyətdə yaxın zamanlarda, bəlkə elə sonra da BM tədqiqatçıları tərəfindən həll edilə bilməyəcəkdir. İkincisi, rasionalist və konstruktivistlərin bəziləri, möhkəm ontoloji öhdəliklər götürə, bəziləri isə götürməyə bilər, lakin mütləq bu əhəmələrin ontologiyası çərçivəsində işləmək haqqında öhdəlik götürməyə xüsusi ehtiyac yoxdur. Kvant fizikası ilə məşğul olanlar öz işlərini onların ontoloji nəticələrini necə izah etmək haqqında heç bir fikrə malik olmadan gördükləri kimi, sosioloqlar da, cəmiyyətin «gerçək» olaraq nədən ibarət olması barəsində aqnostik qalmaqla bərabər, öz işlərini praktik davam etdirə bilərlər. Nəhayət, bizim, bir fənn kimi beynəlxalq həyat haqqında xalis fəlsəfi əsaslara söykənən bəzi argumentləri başlanğıcdan (apriori) istisna edə biləcək qədər biliyə malik olmağımız şübhəli görünür. Ona görə də ontoloji məsələlərin rasionalist-konstruktivizm debatının strukturlaşmasında rolunu qəbul etsək də, bu fəsilə biz ondan əhəmiyyətli dərəcədə yan keçəcəyəm və ontoloji plüralizm mövqeyində duracağıq.

Debatı formalaşdırmağın ikinci yolu aktyorların nəticələrin və ya məqsəduyğunluğun məntiqinə nə dərəcədə tez-tez əməl etməsi və ya verilmiş sosial qarşılıqlı təsir üçün üstünlüklərin ekzogen (xarici) və ya endogen (daxili) olması kimi substansiv məsələlər barəsində fikir ayrılığı kimi empirik terminlərdədir. Biz aşağıda bu suallardan bəzilərini tədqiq edirik və bəzi həqiqi fərqlər tapırıq, lakin bu bizim üstünlük verəcəyimiz şərh yolu deyil. Birincisi, özünün ən bəsit, sadələşdirilmiş formasında heç bir yanaşma dünyası haqqında çoxlu sayda maraqlı empirik öngörüm təsirin etmir. Əhəmiyyətli dərəcədə belə öngörülmlər yalnız köməkçi fərziyyələr, məsələn, konkret üstünlüklər nəzəriyyəsi daxil edil-

dikdən sonra alınır. Bundan əlavə, fərziyyəni, yəni ekzogen üstünlükləri, müəyyən sosial sistem barədə faktik tələblər kimi yozmaq mümkündürsə də bunu etməyə ehtiyac yoxdur. Buna hər şeyi birdən öyrənməyin mümkün olmaması faktı ilə şərtləndirilən metodoloji rahatlıq kimi baxılması tamamilə qanunidir. Ontoloji halda olduğu kimi, burada da analitik fərziyyələrin üstüörtülü empirik təkliflərə çevrilə biləcəyi təhlükəsi vardır, lakin metodoloji mənada kifayət qədər şüurlu yanaşdıqda bu problemdən qaçmaq olar.

Bu, bizi rəşionalizm və konstruktivizmin dünya siyasəti barədə nəzəri mülahizələr söyləmək üçün bir analiti alət və ya linzalar olması kimi pragmatik yozumuna gətirir. Analitik linzalar öz-özlüyündə tədqiqatçını ontoloji və ya empirik öhdəliklər gətürməyə məcbur edə bilməz. Onların müqayisəsini maralı edən, onların cəmiyyətə əks nöqtələrdən, kobud desək, rəşionalizmin «aşağıdan yuxarı», konstruktivizmin isə «yuxarıdan aşağı» baxmasıdır. Nəticədə onlar praktikada müəyyən qədər fərqli suallar vermək və bu yolla sosial həyatın müxtəlif cəhətlərini diqqət mərkəzinə çevirməyə meyl edirlər. Əgər bk, dünya siyasətinin fərqli mənzərəsinə və ona görə də, dünya siyasətinin həqiqətdə nəyə bənzəməsi barədə «paradigmatik» debata gətirməsəydi təəccüblü olardı. Bu fəslə yazmağın bir yolu bu fərqlərə vurğu etmək ola bilərdi. Bu gün BM-də rəşionalizm və konstruktivizm arasında münaqişənin mövcudluğu kifayət qədər qəbul edilmişsə də, bizim fikrimizcə bunun çox hissəsi onların ontoloji, yoxsa empirik terminlərdə nəzərdən keçirilməsi və ya onların hansı nəticələrə gətirəcəyi kimi zəruri olmayan və yalnız şeylərə əsaslanır. Bundan başqa, bizi həm də kifayət qədər qiymətləndirilməmiş iki potensial yaxınlaşma oblastının olması heyətləndirmişdir. Birincisi, hər iki yanaşmanın məhsulu çox vaxt beynəlxalq həyatın bənzər və ya, ən azı, birbirini tamamlayan hesabətı olur. Bu izafilik onların son nəticədə eyni bir təməl gerçəkliyi tədqiq etməsinin nəticəsində meydana çıxma bilər. İkincisi, onların uyğun müşahidə mövqeləri praktik olaraq başqalarını deyil, məhz müəyyən sualları önə çəkməyə meyl göstərsə də, bir çox hallarda, birinin alətlərindən digərinin verməyə meyl etdiyi suallara cavab almaq üçün istifadə

etmək olardı. Xarakteristik sualların və cavabların belə çarpaz-paradigmatik mübadiləsi bizim fikrimizcə təkcə gündəlikdə olan bu iki tədqiqat məsələsini irəli aparmaq üçün yox, həm də və daha çox dünya siyasətini anlamağımız üçün ən məhsuldar yoldur. Beynimizdə tutduğumuz bu mülahizələrlə, biz bu fəslə iki yanaşma arasında güman edilən ziddiyyətləri açıqlamaq və üst-üstə düşən məqamları işıqlandırmaq istiqamətində yazacağıq. Təkrar edirik ki, bu, bəzilərini yuxarıda müzakirə etdiyimiz fərqlərin olmadığını fərz etmək deyildir. Lakin biz analitik, işçi alətlər dəsti mənasında baxdıqda, zahiri mübahisələrin gücünün çox hissəsini itirəcəyinə inanırıq.

Bu pragmatik mövqedən, biz hər bir yanaşmanın masa üzərinə qoyduğunu və onların bir-biri ilə necə münasibətdə olduğunu aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Debatların standart təqdimatı zamanı iki məsələ ən mübahisəli görünür: (1) dünya siyasətində ideyalar hansı dərəcədə əhəmiyyətə malikdir və (2) beynəlxalq aktyorlar və onların üzv olduqları təşkilatlarla münasibətləri. Bu çox geniş mövzudur və biz onların hər ikisini burada tam müzakirə etməyə cəhd göstərməyəcəyik. Lakin biz əsaslandıracağıq ki, birinci məsələ barəsində adətən hesab ediləndən əhəmiyyətli dərəcədə daha az fikir ayrılığı vardır. Rəşionalizm çox vaxt təsəvvürünün əksinə olaraq maddi amillərə vurğu edən kimi təsvir edilir, lakin belə mövqe yanaşmanın verdiyi nəticələrin yalnız şərhinə gətirir.

Bu, bizə diqqətimizin çoxunu ikinci məsələdə cəmləməyə imkan verir. Debatı iki hissəyə – struktur konsepsiyalarına və daşıyıcı (agentlik) konsepsiyalarına bölməkdən başlamaq faydalı görünür. Ədəbiyyatda bu yanaşmalardan birinin agent-mərkəzli, digərinin isə struktur-mərkəzli olması haqqında fərziyyələrin ümumi fikrə çevrilməsi prosesi gedir, lakin bu, birinin yalnız agentlər, digərinin isə yalnız strukturlar haqqında olması kimi yanlışlığa gətirə bilər. Əslində hər ikisi həm agentlik, həm də struktur cəhətlərinə malikdir.

Növbəti bölmə ənənəvi olaraq «rasionalizm» və «konstruktivizm» kimi adlandırılan mövqələrin qısa xülasəsini verir. Fəslin qalan hissəsi agent-struktur probleminin agent amilinə münasibətlə debatı xarakterizə etməyin

beş ümumi yolunu tədqiq edir: maddi təsəvvürə qarşı; nəticələrin məntiqi məqsədəuyğunluğun məntiqinə qarşı; faydalı kimi normalar hüquqi kimi normalara qarşı; səbəbiyyət terminlərində başa düşüləndə, xarici aktyorlar daxili aktyorlara qarşı və təsisatı terminlərdə başa düşüləndə, xarici aktyorlar daxili aktyorlara qarşı.

Bu siyahı heç bir halda müzakirə mövzularının hamısını əhatə etmir. Bizim yalnız ötəri toxunacağımız xüsusilə maraqlı olan məsələ aktyorların təsisində «performativliyin» roludur. Post-modernizmlə əlaqələndirilən və ona görə də geniş mənada konstruktivist olan bu terminin BM-də tərifı verilərkən post-modernizm və konstruktivizm arasında fərq meydana çıxmışdır və bu mənada rasionalist/konstruktivist debatda əvvəlcədən (per se) iştirak etmir. Biz ümid edirik ki, bu debatlar üçün performativliyin əhəmiyyəti bu yaxınlarda tədqiqat obyektı olacaqdır.

3.2. Rasionalizm və konstruktivizmin xülasəsi

Rasionalizm. Belə görünür ki, BM kontekstində istifadə edilən formada «rasionalizm» rasionel seçim nəzəriyyəsinin BM məsələlərinə formal və qeyri-formal tətbiqlərinə, Alfred Marshall-dan təkamülçü oyun nəzəriyyəsinin son zamanlardakı nailiyyətlərinə qədər mikroiqtsadi nəzəriyyə əsnələrində təsvir edilən bütün işlərə və ya ən geniş mənada, xarici siyasətin məqsədyönlü davranışa əsaslanmaqla izahı sahəsində hər bir «pozitivist» tapşırığa bu və ya digər dərəcədə aiddir. Birinci iki mənada rasionalizm metod kimi, yəni hərəkətləri (hadisələri) «xüsusən də strateji və ya çox-aktyorlu kontekstdə hərəkətləri) necə izah etməyi göstərən kulinariya kitabı və ya resept kimi xarakterizə edilə bilər. Bu resepti aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. İzah edilməli olan hərəkətdən və ya hərəkətlər ülgüsündən (modelindən) başlanılır. Bəzi beynəlxalq münasibətlər nümunələrinə qoşunları döyüşə göndərmək haqqında qərar qəbul edilməsi, güc balansının formalaşdırıl-

ması, silahlanma, valyutanın devalvasiyası, tariflərin qoyulması və ya beynəlxalq təşkilatların yığıncaqlarında etiraz bildirilməsi daxil ola bilər.

2. Nəzərdən keçirilən hərəkətləri etmək gücündə olan aktyorlar dəsti və ola bilsin ki, baxılan hərəkətlərə təsir edə biləcək hərəkətlər edə bilən digərləri digərlərini postula edilir. Xüsusən də BM-də bu addıma adətən sadələşdirmə və ya abstraktlaşdırma (məsələn, fərdlərin əvəzinə aktyor kimi dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar) daxil olur.

3. Qarşılıqlı təsir strukturu – (2)-də müəyyən edilmiş aktyorlar üçün mümkün imkanların daha böyük çoxluğunda izah ediləcək hərəkət ülgüsünü öz daxilində saxlayan seçim ardıcılığı – təklif edilir. Məsələn, silahlanmanı izah etmək üçün silahlanma yarada bilməyəcək hərəkətlərə prinsipdə imkan verən qarşılıqlı təsir strukturuna ehtiyac vardır. Hər bir strukturda müəyyən elementlər təhlil məqsədi ilə xarici (ekzogen) kimi götürülə bilər. Rəasionalist modelin ekzogen elementləri və ya arqumentləri müzakirə çərçivəsində izah edilməyən xüsusiyyətlərdir, məsələn, (əsasən) nəticələrə görə üstünlük vermə, aktyorların təsis edilən qarşılıqlı təsirin başlanğıcında dayandıqlarına inam və ya texnoloji imkanlar (X qoşunlarının verilmiş Z ərazisində Y mil hərəkət etməsi üçün lazım olan zaman kimi) kimi. Endogen xüsusiyyətlər model/müzakirə daxilində izah edilən şeylərdir, məsələn, aktyora hərəkətlərinə görə üstünlük verilməsi və ya digər aktyorlara onların hərəkətləri əsasında inam kimi. Ekzogen elementlərin, məsələn, konkret modeldə iki ordunun nisbi ölçüsü və ya dövlətlərin cari tədiyyə balansının müxtəlif qiymətlərindən istifadə edilməsi, izah ediləcək nəticələrin alınmasının nə vaxt çox və ya az ehtimallı olacağı haqqında təkliflər verməyə imkan yaradır.

4. Ya (a) (3)-də müəyyən edilmiş mümkün nəticələr çoxluğuna görə aktyorların üstünlüyü haqqında əsaslandırılmalar edilir, ya da (b) təkamül oyun-nəzəri model/arqumentlər vasitəsilə müxtəlif nəticələrin aktyorların təkrar istehsalı ilə necə əlaqədar olması qaydaları, onların sonrakı mərhələlərdə «program» və ya qərar qəbul etmə qaydaları postula edilir.

Bundan başqa, bəzi model/argumentlərdə nəzərdən keçirilən aktyorların malik olduğu başlanğıc inamlarının strukturu da postula edilə bilər.

5. Aktyorlar, inamları və digər aktyorların seçimləri baxımından və ya daha böyük sayda təkamülçü modellərdə qərar qəbul etmə qaydalarının və ya ənənələrinin uzunmüddətli seleksiyasının nəticəsi kimi rasiona seçilmişlərsə, nəzərdən keçirilən hərəkətlərin nəticəsinin və ya ülgüsünün (modelinin) necə və hansı şəraitdə meydana çıxma bilməsi göstərilir. Oyun-nəzəri modellərdə inamlar özləri də, həm Bayes-çi, həm də öyrənmənin daha məhdud rasiona formaları vasitəsilə, rasiona təftiş meyarlarının subyektidir.

Hansısa müəyyən ardıcılıqla baş verməsi zəruri olmayan 2, 3 və 4-cü addımların hər çün empirik və nəzəridir. Onlar o mənada empirikdir ki, qeyri-real ola bilməsi əsasında hər biri dolayısıyla tənqid üçün açıqdır. Məsələn, tənqidçi əsaslı olaraq deyə bilər ki, «sizin A dövlətinin ərazisini müharibə deyil, zorla təhdid etmə nəticəsində verə bilməsi imkanlarının olmaması haqqında argumentiniz empirik olaraq həqiqətə uyğun deyildir, sizin aldığınız nəticəni də məhz bu məhdudluğu müəyyən edir». Onlar o mənada nəzəridir ki, hər biri öz tərkibində problemi daha anlaşıqlı və aydın edə biləcək və ya bilməyəcək yaradıcı sadələşdirmələr və mürəkkəb gerçəkliyin sxematik formada təsvirini saxlayır. Başqa sözlə bu elmdən daha çox incəsənətdir. Bu reseptə əməl etməklə hələ dadlı və dolğun nəticələrə təminat vermir.

3.2.a. Rasionalizm barədə iki ümumi anlaşılma. Sayenmizm və formal modellərin smamusu

İzah üçün yuxarıda gətirilmiş resept qeyri-formal olaraq adi dildə və ya formal olaraq oyun və ya qərar nəzəriyyəsi dilində nəzərdən keçirilə bilər. Sonuncu halda tədqiqatçıların çoxu riyaziyyat və simvollarından istifadə edilməsindən belə nəticə çıxarırlar ki, «rasionalist» təbiət və ictimai elmlər arasında fundamental fərqlərin olmadığını və sosiologiyanın da, necə deyirlər, nəzəri fizika kimi ola biləcəyinə və olmağa çalışmasına inanmalıdır. Buna

inanan alimlər ola bilərsə də, tam yəqinliklə demək olar ki, mövqə mikroiqtsadi ənənəyə uyğun formal modellərin istifadə edilməsi isə müəyyən olunmur. Tam əksinə, yuxarıda təsvir edilmiş rasionalist resept məramlılığı və hərəkətlərin inamlar, arzular, səbəblər və mənalara terminlərində izahını əhatə edir. Fizikadakı modellər bilavasitə intuitiv çıxışımız olmayaq cansız obyektlər dünyasını idarə edən invariant qanunları təsvir etməyi nəzərdə tutur. Mikroiqtsadi modellər başlanğıcında tapmaca kimi görünən hərəkət nümunələrinin inamlar, arzular və üzləşdikləri məhdudiyyətlər işığında bizim üçün mənaya malik olan (anlaşılan) fərdi seçimdən necə meydana gəldiyini göstərməyi nəzərdə tutur. Onlar davranışın güman edilən qanunlarını idarə edən tənlilikləri tapmaq cəhdlərindən daha çox etnoqrafiyanın bir formasıdır.

Rasionalist ənənədə modellər xalq psixologiyasının fundamental prinsipinin kollektiv nəticələrini formallaşdıran və tədqiq edən arqumentlərdir. Bu mövqeyi qurmağın başqa yolu da var: formül model yalnız arqumentdir. Rasionalist ənənələrdə modellər xalq psixologiyasının «hərəkətlər konkret inam və istəklər baxımından hansı mənaya malik olmasının göstərilməsi ilə izah edilir» kimi fundamental prinsipinin kollektiv nəticələrini formallaşdıran və tədqiq edən arqumentlərdir. Oyun modellərinin bəzi istifadəçiləri bunun əvəzində onları sehrlili qutu kimi təqdim edirlər. Fərziyyələr bir başdan daxil olur və aradakı əlaqəni nəyin və necə yaratmasının izahına azacıq diqqət verməklə və ya ümumiyyətlə diqqət verməməklə o birisi başdan (cəld!) hipotez və nəticələr çıxır. Bizim fikrimizcə, bu pis praktikadır. Məramlı qərar vermə modeli çərçivəsində hərəkəti anlanılması asan olan adi danışığı ifadələrinə çevirmək imkanı həmişə olmalıdır və bunu etmək belə modellərdən istifadə edənlərin öhdəsinə düşür.

«Rasionalizm» müməhərrik hədəfidir. BM-də rasionalist təhlillər əsasən mikroiqtsadi nəzəriyyənin təkamül proqramının nəticələrindən çıxarılmışdır və çıxarılmaktadır. Qeyd etməyə dəyər ki, bu proqramın əsasən iqtisadiyyat nəzəriyyəçiləri olan yaradıcıları və yanaşmalarının və onun nəticələrinin müəyyən edici xüsusiyyətləri və fəlsəfi təməlləri barədə fikirləşməyə çox az vaxt

sərf etmişdir. Əvəzində «rasionalizmin» (bu və ya digər adlar altında) sərhədlərini müəyyən etmək cəhdləri demək olar ki, daim kənardan, filosoflardan, sosioloqlardan, psixoloqlardan və politoloqlardan gəlir. Bunun nəticələrindən biri odur ki, belə cəhdlərin tarixi bəzən mikroiqtisadiyyat nəzəriyyəçilərinin bir problem dəstindən digərinə keçməsi tarixi ilə üst-üstə düşür. Rasionalizmi bütün keçmiş və gələcək «rasionalist» işləri xarakterizə etməli olan təməl fərziyyələr dəstini ayırmaq yoluyla müəyyən etməyə çalışmaq çətin və ziyanlıdır.

Bu mövqeyi inkişaf etdirmək üçün iki misal faydalıdır. Birincisi, 1950-ci illərin axırlarında Herbert Simon rasionalizmi (1) mütləq məlumata və (2) hesablamaları aparmaq üçün mütləq qabiliyyətə malik olmaqla xarakterizə etdiyi mütləq rasional agentlər fərziyyəsinə uyğun olaraq inandırıcı şəkildə sərhədləmişdi. 1970-ci illərdə Akerlof-un «limon problemi» barədə işindən (bu və ya digər dərəcədə) başlayaraq və 1980-ci illərdə natamam informasiya oyun nəzəriyyəsinin inkişafından keçərək, mikroiqtisadi nəzəriyyə insanların üzləşdikləri şəraitin müəyyən mühüm cəhəti haqqında məlumat qıtlığına malik olduğu halda hərəkəti izah etmək üçün güclü alətlər inkişaf etdirilməmişdi. Bu inkişaf, natamam informasiyanın Simon-un fərz etdiyi kimi «məhdud rasionalizm» gətirmədiyini və məhdud rasionallığın daha çox hesabları aparmaq, işlərin vəziyyətini yadda saxlamaq və təsəvvür etmək qabiliyyətinin natamamlığı ilə şərtləndiyini aydınlaşdırmağa kömək etdi.

İkincisi, heyrətamizdir ki, təqribən on il ərzində mikroiqtisadi nəzəriyyənin ülgücü demək olar ki, tamamilə aktyorların bu ikinci, daha dar mənada tamdan daha az rasional olduğu, modellərə həsr edilmişdi. 1980-ci illər natamam məlumata malik agentli modellərdə rasionallıq fərziyyəsinin mənası və nəticələrini tədqiq edən işlərin partlayış şəklində artmasının şahidi olmuşdu. 1990-cı illərin əvvəllərinə bu tədqiqat öz suallarına ya onları gedə biləcəyi qədər irəli aparmaqla cavab verdi, ya da köhnə sualları (tarazlığın seçilməsi problemi kimi) daha təxirəsalınmaz etdi. Rasional agentli qeyri-kooperativ oyun nəzəriyyəsi üzrə tədqiqat proqramının səmərəli başa çatdırılması

bilavasitə sabit (fiksə edilmiş) qərar qəbul etmə qaydalarından istifadə edən və ya öz hərəkətlərini müəyyən yaxın, məhdud rasionallıqlı üsulla tənzimləyən eəntli təkamülçü model üzərində işlərə gətirirdi.

Diqqətə layiqdir ki, heç bir (biz bildiyimiz çərçivədə) iqtisad nəzəriyyəçisi tam rasionallıq agentli modellərdən bu cür kənara çıxmanı «rasionalizmin» ilkin şərtlərinə xəyanət kimi qiymətləndirmirdi. Tədqiqatın ruhu daha çox əvvəlki kimi qalmışdı: «əgər bu və ya başqa fərziyyələr edilərsə problemin modelində nə baş verər?» Bundan əlavə, təkamülçü və məhdud rasionallıq modellərdən alınan əsas nəticələrin çoxu tamdan az rasionallıq fərziyyələrinin nə dərəcələ tez-tez əvvəlki tam rasionallıq modellərinin verdiyi və ya ona bənzər toplam nəticələrə gətirdiyini nümayiş etdirirdi. Əgər kənara çıxma cari mikroiqtisadi proqramın fəlsəfi öhdəlikləri barədə nəyisə meydana çıxarırdısa, aydın olurdu ki, təməl öhdəlik aktyorların rasionallığı haqqında hansısa xüsusi fərziyyədən daha çox, müxtəlif fərziyyələrin nəticələrini tədqiq etmək üçün arqumentlərin formallaşdırılmasıdır.

Bu ikinci nümunə rasionallığın «rasionalizmə» dəqiq münasibətinin nədən ibarət olması barədə sualı ortaya qoyur. Əlbəttə, rasionallıq mikroiqtisadi nəzəriyyənin istifadəçilərinin etdiyindən asılı olmayan bir şey kimi təyin etmək təəccüblü olardı və əlbəttə, proqramın çıxış nöqtəsi, uzun müddət, hərəkətin inamlar və istəklər baxımından optimallığa istinad etməklə izahı olmuşdur. Lakin, ola bilsin ki, rasionallığın təsisatı təbiəti üçün ən həqiqətəbənzər namizəd makro-sosial hadisələrin mikro-səviyyəli hadisələrin terminlərində izah edilməsi öhdəliyidir, yəni Thomas Schelling-in təklif etdiyi kimi «mikromotivlərdən» «makrodavranışa» deməkdir. Diqqət edin ki, yuxarıda gətirilmiş rasionallıq reseptlə güc balansı kimi toplam nəticələri (mədəni və ya, başqa sözlə, verilmiş dövlət «proqramının» fərqli seçilməsinə istinad edərək, izah edən modeldə olduğu kimi) rasionallıq fərziyyələrinin bütün növlərindən istifadə etmək də, heç birindən istifadə etməmək də olar. Bunun əksinə, reseptin tamamı – nəticəni və ya hərəkətlərin ülgüsünü – tərkib hissələrin terminlərində izah etmək cəhdi ilə daha fundamental xarakterizə olunur.

Bu, «rasionalizm»in sosial strukturlar kimi makro-səviyyəli hadisənin fərdi aktyorlara necə əl qatması və ya, hətta onları «sosial qurması»nın hər hansı hesabatından qıtlıq çəkdiyini nəzərdə tutmur. Doğrudan da tarazlıq nöqtəsi təhlili bəzi «makro»-strukturların, öz növbəsində strukturu təsis edən fərdi hərəkətlər üçün stimulu nədə seçdiyini və ya yaratdığını işləyib hazırlamaqdır.

«Mikrodan makroya»nın metodoloji fərdiçiliyin müəyyən formasına ontoloji uyğunluğun ifadəsi olması isə ya olmalı olması, yoxsa sadəcə olaraq sosial izahı tapmaq üçün potensial məhsuldar yol barədə pragmatik təklif olması aydın deyil. Müəyyən rasionalistlər sanki ənənəvi rasionalist/konstruktivist debati metafizika sahəsinə köçürmək kimi köhnə mövqeyə meyllidirlər və oyun daha çox «qalib hər şeyə sahib olur»a çevrilir. Rasionalizmin istər açıq, istər gizli belə ontolojişdirilməsi konstruktivistlərin çoxunu (Wendt kimi) narahat edir və bu narahatlıq onların rasionalist tədqiqat programına müəyyən tənqidi cavablarının əsasında dayanır. Lakin rasionalist metodların istifadəçilərinin çoxu (Fearon kimi) bu yanaşma üçün geniş metafiziki tələblər yaratmağa ehtiyac olmadığını hesab edir və sadəcə olaraq onun sosial izah üçün əhəmiyyətini tədqiq etmək istəyirlər. Bu pragmatik mövqe sosial izaha konstruktivist yanaşmaları apriori istisna etmir və eləcə də yeni «Böyük Debatlar» barədə hər bir təklifin qazını buraxmaq üçün çox iz görür.

3.2.b. Rasional seçimə şübhələr

Rasional seçim müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlərin (BM) öyrənilməsində əsas yanaşma üsullarından biridir. O, beynəlxalq siyasət barədə müasir nəzəri debatları müəyyən etməyə kömək etmiş, anarxiyanın nəticələri və kooperasiyanın mümkünlüyü kimi mövzuları başa düşməyimiz işini irəli aparmışdır. Bəzilərinə görə, rasional seçim sahə üzərində öz hegemonluğunu qurmaq vəzifəsini daşımış, lakin nə özünün məhdudiyyətlərini, nə də təbii yanaşmaların dəyərini qiymətləndirmək qabiliyyətində olmamışdır. Bu yanaşmanın bəzi həm daxli, həm də xarici kəskin tənqidləri indi möhkəm

mövqelərə malikdir və rasional seçim onların qarşısından geri çəkilən kimi görünə bilər.

Bu fəsil həmin tənqidlər tərəfindən qaldırılmış sualları, rasional seçimin onlarla necə davranma bilməsi istiqamətində dəyərləndirir. Biz tənqidlərin müzakirəsindən başlayacaq və göstərəcəyik ki, onlardan hər biri müəyyən həqiqət elementinə malikdir. Lakin onlardan hər biri haqqında rasional seçimi rədd etməyə səbəb kimi yox, onu təkmilləşdirmək üçün stimül kimi düşünmək daha faydalı olardı. Sonra biz bu hökmü rasional seçim və BM sahəsinin hazırda daha geniş şəkildə məşğul olmağa çalışdığı substantiv və nəzəri tapmacalar dəstəsi terminlərində qısaca olaraq tədqiq edirik. Rasional seçim bu problemlər üçün sadə həllər təklif etmir və bu, onlara müraciət etməyin yeganə yolu deyil. Lakin bu, güclü və mütəhərrik yanaşmadır və tənqidi ciddi qəbul etdikdə, onlara cavab verməyə qabildir.

Rasional seçimin öz təhlillərini aparması üsulları barədə daxili tənqidləri iki başlıca növə bölmək olar. Birincisi, ondan ibarətdir ki, rasional seçim riyazi texnika üzrə fetişizm yaratmışdır ki, bu da onun sağlam düşüncəyə əsaslanan nəzəri quruculuğu mücərrəd və mürəkkəb modellərlə əvəz etməsinə gətirir. Özünün ən müsbət formasında bu fikir belə davam etdirilir ki, rasional seçim bizim «artıq bildiyimizi» daha anlaşılmaq dildə təkrar edir; ən mənfi formada, özünün əsassızlığını örtmək üçün qarmaqarışılıqdan istifadə edir. Daha pisi, «izahlar rasional seçim dilində baxılacaq obyektlər deyil» və hətta «rasional seçimlə yüksək dərəcədə uzlaşan, lakin onun texniki geyimində təsvir edilməyən arqumentlər qiymətləndirilməyiblər» fikridir. Texnika məzmun üzərində saxta qələbə qazanmışdır.

Müəyyən həqiqət elementinə malik olsa da, bu tənqid lazımı qaydada istifadə edilən texniki üsulların dəyərini müəyyən etmək qabiliyyətində deyil. Daha vacibi isə odur ki, bu tənqid rasional seçim etməyin konkret yollarının müzakirəsini, texniki cəhətdən sadə və riyazi cəhətdən aydın olmalı ümumi yanaşma ilə birləşdirir. Tənqidin tərəfdarları anlamalıdırlar ki, formallaşdırma rasional seçimin zəruri şərti (sine qua non) deyil, onun alətidir. Rasional

seçimdə hökmlər, hətta məntiqi nəticələr belə tamamilə «şifahi» ola bilər. Bu çox vaxt davam etməyin ən yaxşı yoludur. Lakin bədbinlər (skeptiklər) anlamalıdır ki, yanaşmanın gücü, əldə edilmiş nəticələrin formallaşdırmadan fərqli hər hansı yolla alınma bilməyən hər hansı kiçik hissəsi əsasında müəyyən edilmir.

İkinci daxili tənqid ondan ibarətdir ki, rəasional seçim güclü empirik dayaqalara malik deyil. Bu baxışa görə, tərəfdarlar bunu lazımcıca yoxlamamışlar və yoxlayanda da çox az himayə tapmışlar. Onlar deyirlər ki, bu çatışmamazlığı düzəltmək əvəzinə rəasional seçim daha çox yersiz nəzəri fərziyyələrə doğru geri çəkilmişdir.

Burada da həqiqət elementi var, belə ki, rəasional seçim beynəlxalq siyasət haqqında arqumentlərin dəyərləndirilməsində daha çox onların inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bundan əlavə, rəasional seçimin soxcəhətliliyi və elastikliyi sınaq üçün xüsusi çətinliklər yaradır. Lakin bu tənqid iki mühüm mənada yanlışdır. Birincisi, rəasional seçimin ümumi bir yanaşma kimi sınaqdan keçirilməsinin mümkünlüyü, rəasional seçim görüşlərinə əsaslanan konkret fərziyyələrin və ya substantiv nəzəriyyələrin sınaqdan keçirilməsi barədə daha ağlabatan layihə ilə qarışdırılır. İkincisi, rəasional seçimin empirik mülahizələr tərəfindən idarə edildiyi mərhələnin səviyyəsini və onun empirik işlərin geniş diapazonunda oynadığı mərkəzi rolun dərəcəsini ciddi surətdə qiymətdən salır. Lakin rəasional seçimə ən böyük çağırış onun empirik tətbiq oblastını genişləndirmək və dərinləşdirmək istiqamətindədir. Bu, davam etməkdə olan oayihədir və biz də bu çağırışa cavab verəcək işin vacib olduğunu qeyd edirik. Yekunda rəasional modelləri empirik olaraq ən yaxşı necə qiymətləndirmək barədə çox maraqlı debatlar olmalıdır, çünki bunun edilməsinin vacibliyi haqqında bu günə qədər hər hansı fikir ayrılığı yoxdur.

Diqqətsizlikdən konstruktivist yarlıq altında qruplaşdırılmış mühüm xarici tənqid dəsti lap bu yaxınlarda belə iddia edirdi ki, rəasional seçim fərz etmə yoluyla bəzi problemləri ön plana çəkir, digərlərini isə nəzərə almır. Bu, bəzilərinin rəasional seçimin çəkdiyi zəhməti ümumiyyətlə şübhə altına

qoymasına, lakin buna öz yolu ilə getmək və ya böyük suallara cavab vermək qabiliyyətində olmamaq kimi baxmasına gətirir. Rasional seçim əsas aktyorlar kim olmasının, onların maraqlarının, təsisatların mənşəyinin və ya onların necə dəyişməsinin izahı məsələlərində qeyri-mükəmməl hesab edilir. Bu natamamlıqlar başa düşülməli və mümkün hallarda həll edilməli olan məsələlərdir. Lakin natamamlıqlar həm də şişirdilmişdir və onlara (onların zəif formalarında) rasional seçim təhlilinin güc aldığı sağlam düşüncəli metodoloji addımlar kimi bəraət qazandırıla bilər.

Burada mənim məqsədım konstruktivist-rasionalist debatla məşğul olmaq yox, konstruktivist tənqidi rasional seçimin həll edə biləcəyi və etməli olduğu mühüm problemlər kimi işə cəlb etməkdir. Biz göstəririk ki, BM rasional seçim təhlili bu məsələlərin hamısını həll edə bilmir, lakin onlara ciddi yanaşmaqla, cavabdan-cavaba inkişaf etməklə özünü təkmilləşdirə bilər.

Biz bu müxtəlif tənqidlərə ilk növbədə metodoloji, sonra isə, ona əsaslanaraq, substantiv yönümdən yaxınlaşırıq. Biz hesab edirik ki, rasional seçim ümumi nəzəri fərziyyələri birləşdirən, lakin konkret substantiv məzmun terminlərində geniş açıq olan metodologiyadır. Doğrudan da onun konkret substantiv sövqelərlə, xüsusilə də BM daxilində realizm, neorealizm və lap sonuncu, neoliberalizm ənənəsindən qaynaqlanan əlaqəsi bu substantiv yanaşmaların hüdudlarını rasional seçimin məxsusi hüdudları ilə qarışıq salmağı çox asanlaşdırır. Əslində, rasional seçim son dərəcə elastikdir və substantiv yanaşmaların geniş diapazonu ilə bir araya sığandır. Digər fərz edilən məhdudiyyətlər rasional seçim son dərəcə elastikdir və substantiv yanaşmaların geniş diapazonu ilə bir araya sığandır. Digər fərz edilən məhdudiyyətlər rasional seçimə xas deyil, lakin təhlili asanlaşdırmaq üçün taktiki metodoloji seçimi təmsil edir. Bu onları bir məhduliyyət kimi aradan qaldırmır, lakin diqqətli yanaşma potensial olaraq onları aradan qaldırmağın necə mümkün olduğunu və ya əksinə, onların aradan qaldırılmasının niyə məqsəduyğun olmadığını göstərir.

Buna əsaslanaraq, biz rasional seçim metodologiyasının iki daxili tənqidini nəzərdən keçiririk. Göstəririk ki, formallaşdırma rasional seçimin

zəruri xüsusiyyəti deyildir, lakin onun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, daha yuşmaq, qeyri-riyazi yanaşmalar nəzəriyyənin inkişafı və onun konkret problemlərə tətbiqində eyni dərəcədə mərkəzi yer tutmuşlar. Ən vacibi, formal və yumşaq yanaşmalar rəqib yox, bir-birini yüksək dərəcədə tamamlayandır. Empirik istiqamətdə rəşional seçim bəzi konkret məhdudiyətlərlə üzləşir və ona görə də onun empirik inkişafı nəzəri inkişafından geridə qalır. Lakin o empirik baxımdan da onun tənqidçilərinin dediyindən çox güclüdür; əhəmiyyətli miqdarda empirik tədqiqatlar onu bu istiqamətlə gücləndirmək üçün istifadə ediləcə üsulların geniş diapazonunu nümayiş etdirir.

Rasional seçim nədir? Rasional seçim məsələli sərhədlərə malik geniş tədbirdir. Bu, ən ümumi səviyyə istisna edilməklə, substantiv nəzəriyyə deyil. Ona görə də o, adətən məhdudiyətlər şəraitində fərdi və kollektiv (sosial) nəticələri fərdi məqsədyönlü axtarış terminlərində izah edən metodoloji yanaşma kimi nəzərdən keçirilir. Bu geniş anlayış, konkret nəzəri və empirik məzmunla malik olmazdan xeyli əvvəl doldurulmalıdır. Bunu etmək üçün bəzilərinin yanaşmaya edilən mühüm tənqidlərə cavab verə bildiyi sonsuz sayda yol mövcuddur.

İstənilən halda rasional seçim kimi hər bir nəzəri metodologiya çox ümumi olan müəyyən substantiv öhdəliklərə səbəb olur. Diqqətin məqsədyönlülük üzərində cəmlənməsi izahın uyğun aktyorlar, onların güddüyü məqsədlər və bunu edə bilmələri imkanları terminlərində aparılmalı olduğunu nəzərdə tutur. Yanaşma, həmçinin texnoloji, təsisati və ya aktyorların seçimlərinin qarşılıqlı sürətdə asılı olması nəticəsində yarana biləcə məhdudiyətlərin müəyyən müfəssəl təsvirini tələb edir. Bunun çərçivəsində və bundan kənarında rasional seçim alternativ təfsilatlar üçün son dərəcə açıqdır. Diqqətəlayiqdir ki, məqsədlər egoizm və ya maddi maraqlarla məhdud edilməmişdir və başqa şeylərlə əlaqədar, normativ və ya təsəvvüri «məqsədləri» də əhatə edə bilər. Bundan əlavə, nəzəriyyənin əsas istiqaməti adətən hesablama qabiliyyətinə malik hiperrasional aktyorlar terminlərində yaradılsa da, nəzəriyyə öz imkanlarına qoyula biləcə sərhədləri və ya qərar qəbul edilməsində

məhdudluqları da əhatə etməyə açıqdır. Nəha yət, nəzəriyyə çox tez-tez aktyorların praktikada necə davranması barədə müsbət (pozitiv) nəzəriyyə kimi istifadə edilir, lakin o, aktyorların davranışını qiymətləndirmək və ya onların necə davranmalı olduqlarını göstərmək üçün normativ nəzəriyyə kimi də istifadə edilə bilər.

Rasional seçimin «nəyinsə» nəzəriyyəsi olmağa çalışan hər bir tətbiqi daha müfəssəl substantiv öhdəliklər tələb edir. BM-də «neo»-ənənə dövlətlərin əsas aktyorlar olduğunu, onların güc və ya rifah kimi məqsədlər güddüklərini və öz maraqlarını təmin etməkdə nisbi səmərəli olduqlarını fərz edir. Belə fərziyyələr üçün təminat rasional seçimdən deyil, beynəlxalq siyasət haqqında substantiv biliklərdən doğur. Məsələn, sosial seçim barədə ədəbiyyat toplulmaların aktyorlar kimi nəzərdən keçirilməsi ilə əlaqədar tikanlı suallar qaldırır, yəni «dövlət aktyor kimi» fərziyyəsi üstüörtülü substantiv təkliflərə əsaslanır. Başqa aktyorlar (məsələn, beynəlxalq aktivistlər və ya submilli maraqlar), müxtəlif məqsədlər (məsələn, mənəvi dəyərlər və ya mənfəət) güdən aktyorlar və ya bunu etmək üçün fərqli imkanlara malik aktyorlar (məsələn, daha məhdud hesablama imkanları və ya məlumatın çatışmaması mənasında) təklif edən alternativ fərziyyələr də eyni dərəcədə rasional seçimlə bir araya sığandır. Beləliklə, rasional seçim tamahkar, materialist «iqtisadi» aktyorlar və ya beynəlxalq işlərdə məqsədsiz, güc axtaran dövlət-aktyorlar anlayışı ilə heç cür məhdudlaşmır. Daha geniş rasional seçim çətiri altında, müxtəlif substantiv təfsilatlar müxtəlif nəzəriyyələrə gətirə bilər.

Təbii ki, məqsədyönlük insanın (və ya dövlətin) davranışının bütün cəhətlərini hər hansı birbaşa yolla tam əhatə etmir. BM-də məsələn, qərar qəbul edən şəxslərin psixoloji və ya qavrama həddlərinə, son zamanlarda isə mənsubiyyət və ya mədəniyyətdən asılı olan izahatlara, davranışın alternativ əsası kimi «məqsədəuyğunluğun» roluna əsaslanan digər zəngin tədqiqat ənənələri də mövcuddur.

Rasionallıq anlayışının elastikliyi bütün bu alternativ anlayışları məqsədyönlük formasına gətirməyi şirnikləndirici (və bir qədər daha asan) edir.

«Münasibliyə» faydalılıq funksiyasının bir hissəsi kimi baxmaq və ya rasionallığı informasiya xərcləri kimi sərhədləmək yanaşmalar arasında daha ciddi diqqət yetirilməsi tələb edilən fərqi sadəcə olaraq nəzərə almamalıdır. Buna baxmayaraq, rasionaL seçim müxtəlif motivlərin rol oynadığı yerlərdə belə çox vaxt izahın mərkəzi hissəsidir. Qərar qəbul edilməsinin hüdudoarı haqqında çoxsaylı davranışçı (behavioral) tapıntılar, məsələn, histerezis və çərçivə effektləri, qeyri-aşkar şəkildə rasionaL seçimin təməL xəttindən sapmalar terminlərində müəyyən olunmuşdur. Eləcə də insan haqları fəalları və ya digər aktyorlar rasionaL seçimin ənənvi olaraq istifadə etdiyi müxtəlif mülahizələrlə idarə edilə və müxtəlif üsullarla baxıla bilərlərsə də, beynəlxalq siyasətdə onların davranışının təhlili onların strateji rasionaL davranışına ehtiyatla diqqət verilməsini tələb edir. Bunun əksinə, rasionaL seçim alternativləri ciddi nəzərdən keçirmək və hansı elementləri birləşdirə biləcəyini müəyyən etməklə də inkişaf edə bilər. Dövlətlər arasında rəhbəri və ritorikanı başa düşmək cəhdi buna misaldır. Lakin rasionaL seçim bu prosesdə qapalı sistem olmamalıdır və alınan izahlar rasionaL seçimin elementlərini alternativ yanaşmalarınkı ilə qarışdırıla da bilər.

RasionaL seçim bir də ona görə tənqid edilir ki, o, aktyorların mənsubiyyəti və maraqlarını təhlildən kənar (ekzogen) bir şey kimi götürür və beləliklə beynəlxalq siyasət və dəyişikliklərin ən maraqlı cəhətlərindən birini mötərizəyə alır (kənara qoyur). Bu məsələni sonraya saxlayaraq deyək ki, bu, həm xarici, həm də daxili amillərlə müəyyən edilən məhdudiyyət haqqında doğru deyildir. Bəzi məhdudiyyətlər əlimizdə olan «tehnologiyadan» doğur, lakin daha maraqlı olanları siyasi və sosialdır. Məsələn, bəzi tarazlıqlarda hər fərd «başqalarının» seçimi ilə bu mənada «məhdudlaşdırılır» ki, onun ən yaxşı seçimi və onun əldə edə biləcəyi başqaların seçimindən asılıdır. Təsisatların özləri də oyundakı aktyorlar üçün məhdudiyyət kimi çıxış edən, bəzən oyun daxilində endogen meydana çıxan və bəzən də əvvəlki oyundakı qarşılıqlı təsirin mirası olan tarazlıqdır. Bu təsisatı məhdudiyyətlər həmçinin, təsisatların aktyorlara struktur məhdudiyyətlərini necə qoyduqlarını tədqiq

etmək üçün rasionaL seçimin diqqətini aktyorlardan (yəni onun «ontoloji öhdəliklərindən») kənara çıxara biləcək vasitələr təmin edir. Bu, fərdi məqsədyönlük və kollektiv təsisatı məhdudiyətlər arasında rəqs edən inamlarla əlaqədar xüsusilə mühümdür. İnamlar fərdin xüsusiyyətləridir, lakin onların təsiri çox vaxt kollektiv arasındakı subyektlərarası «ümumi həqiqətlərdən» qaynaqlanması və asılı olması səbəbindən baş verir.

Səbəbiyyət nəzəriyyəsi kimi işləyərkən rasionaL seçim tez-tez aktyorların mənsubiyyəti, onların maraqları, oyunun təsisatı strukturları və ya qaydaları kimi böyük maraq doğuran şeyləri fərz etdiyinə görə tənqiddə məruz qalır. Təbii ki, yolunu davam etdirmək üçün rasionaL seçim hesabı nəyin ekzogen nəyin endogen olduğunu aydın bilməlidir. Bu şeyləri, elementləri dəyişikliklərin daha çox subyektli olan digər elementlər ilə müqayisədə (qeyd edilmiş) dəyişməz olan substantiv biliklərə uyğun olaraq müəyyən etmək olar. Ona görə də bu, təhlil ediləcək şeylərin çərçivəsini müəyyən edir və müxtəlif amilləri endogen (izah edilməli olan) və ya ekzogen (verilmiş kimi götürülən) kimi identifikasiya edir. Sonuncu katqoriyaya tədqiqatçının qeyri-aşkar şəkildə, qabartmadan və ola bilsin ki, hətta bilərəkdən istifadə etdiyi «dərin» fərziyyələr (məsələn, ənənəvi neoklassik iqtisadda bazar təsisatları; neorealist müzakirələrdə suverenlik) daxildir. Başqa hallarda, «natamam» tarazlıq təhlili, dəyişən kimi götürüləcəkləri halda təhlilə təsir edə biləcək bəzi amillərin sabit qəbul edildiyinin aydın başa düşüldüyünü əks etdirir. Belə mötərizəyə almaq üçün əsas istisna edilmiş təsirlərin nəzərə alınmış dəyişənlərinki ilə müqayisədə kiçik və ya qısamüddətli olmasıdır.

Bundan əlavə, rasionaL seçim təhlili, nəzəriyyədə tarazlıq təhlilinin mərkəzi yer tutması haqqında iddiada nəzərdə tutulduğu kimi, mütləq səbəbiyyət təhlili deyil. Tarazlıq konkret elementlərin arasında dayanıqlı əlaqələrin olmasının, yəni hər hansı bir elementin öz parametrlərini dəyişmək üçün digərinə təzyiqinin olmadığına fərz edilməsidir. Ona görə də bu, bütövlükdə işlərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onların ardıcılığı və səbəbiyyət münasibətləri haqqında heç bir şərt qoymadan, yalnız bir-biri ilə mövcud ola

bilməsinin bəyan edilməsidir. Bu mənada, tarazlıq təhlili səbəbiyyəti yox, təsisatidir. Səbəbiyyət təhlili ekzogenlik və ya endogenlik barədə substantiv fərziyyələrin taktiki metodoloji məqsədlər üçün, qalanları qeyd edilmiş və ya sabit olduğu halda bir elementdəki dəyişikliklərin digərinə təsirini izləmək üçün daxil edilərkən törəyir. Müqayisəli statika bunu bir elementdəki ekzogen dəyişikliklərlə nəticələnməyini fərz etməklə edir. Lakin hansının sabit, hansının dəyişən olduğunu seçmək rəşional seçmə xas olmayaraq, modelin yozumundan asılıdır.

Rasional seçim, nə bunun məntiqi nəticəsi olmayan, nə də onu digər tədqiqat üsullarından mütləq fərqləndirməyən bəzi sonrakı metodoloji öhdəliklərlə də bağlıdır. Öhdəliklərdən biri sadələşdirmə qarşısındadır – yaxşı izahların konkret olması və edilən fərziyyələrin sayını minimuma endirməsi ideyasıdır. Bu sadəlik və təhlil edilmiş problemlərin bəzilərinin strukturu özünü aşağıda müzakirə ediləcək formallaşdırmaya təklif edir. Rasional seçimin sadəliyə vurğu etməsinin digər səbəbi izahları tautologiyaya çevrilməsin deyə özünün çoxcəhətliliyini məhdudlaşdırmaqdır. Lakin dəyişməz maraqlar və dəyişməz ətraf mühit kimi sadələşdirilmiş fərziyyələr üçün ödənilən qiymət ondan ibarətdir ki, rasional seçim fərziyyə vasitəsilə potensial vacib sualları (məsələn, maraqları nə müəyyən edir) təxirə salır. Nəzəri olaraq belə qara eynəklərin taxılması üçün kifayət qədər əsas olsa da, bu belə bir sual qaldırır ki, rasional seçim öz təhlilini genişləndirmək üçün (güman ki, başqalarını sıxmaqla) belə fərziyyələri yumşalda bilərmə.

Rasional seçimin ikinci öhdəliyi ümumiləşdirmə ilə bağlıdır. Abstrakt anlayış və modellərin (məsələn, dustaq dilemması, agentlik problemləri, aktivin müəyyənləşdirilməsi) bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar substantiv problemlər çərçivəsindən çıxırlar. Ona görə də oxşar rasional seçim təhlillərini ailə, bazar və müharibə kimi bir-biri ilə müqayisəyə gəlməyən hadisələr üçün təklif etmək mümkündür. Bu, nəticələr və intuisiyaların bir fəndən digərinə, məsələn, Amerika siyasətinin öyrənilməsindən BM-ə köçürülməsini çox asanlaşdırır. Bu, həm də beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsini beynəlxalq

hüquq kimi başqa sahələrə yaymaq üçün mühüm amillərdən biri olmuşdur. Lakin ümumiləşdirmə qarşısında bu öhdəlik, tənqidlərin tez-tez nəzərdə tutduğu kimi, insan hərəkətinin tam ümumiləşdirilə bilən «qanunlara» gətirilə bilməsi tələbi mənasında sadələşdirilmiş deyildir. Əksinə, çox geniş strukturun çoxlu sayda müxtəlif situasiyaları izah edən uyğun təhlili necə əhatə edə bilməsini göstərmək mənasındadır. Doğrudan da, rəşional seçimin oyun-nəzəri qolunun inkişafı parametrləri dəyişikliklər nümayiş etdirə biləcək artan dərəcədə konkret və deməli, fərqli tsruktur və kontekstlərin (yəni oyun təfsilatlarının) sürətlə artmasına gətirmişdi. Ümumilik mexaniki qaydalar və ya elmi qanunlar deyil, ötürülə bilən nəticələr səviyyəsində əldə edilir.

Bilavasitə nəticə ondan ibarətdir ki, rəşional seçim əlahiddə yanaşmadan daha çox, metodologiya səviyyəsində bir-birini yüksək dərəcədə tamamlayandır, lakin özlərinin substantiv arqumentləri terminlərində bir-birinə tam uyğun gəlməyən də ola bilərlər. Beləliklə, rəşional seçim daxilində debatların və əlbəttə ki, BM daxilində olanların da çox əslində başlanğıcını metodoloji çərçivədən kənarında gətürən substantiv fərziyyələrlə idarə edilən debatlardır. Rəşional seçim bu debatların izah edilməsində və hətta tanınmasında belə faydalı rol oynaya bilər, çünki problemin konkretləşdirilməsi üçün ümumi konseptual tsruktur, arqumentlərin məntiqiliyini və dəyərini yoxlamaq mexanizmi təmin edir.

Bu imkanların üstünlüklərindən tam istifadə edilməsi, həm arqumentlərin formallaşdırılması, həm də empirik əlaqələrin qurulmasının nə dərəcədə vacib olduğunu izah edir.

3.2.c. Rəşional seçim və formallaşdırma

Rəşional seçim formallaşdırmaya (biz nəzəri arqumentləri və gerçək dünyanın sadələşdirilmiş variantlarını təsvir etmək üçün riyazi modellərdən istifadəni nəzərdə tuturuq) seçim yaxınlığına malikdir. Formallaşdırma heç bir halda rəşional seçimin zəruri xüsusiyyəti deyildir. Rəşional seçimin çoxlu sayda

mühüm tətbiqləri lazımi səviyyədə «yumşaq» kimi təsvir edilə bilər, o mənada ki, onlar formal model və arqumentlərə çıx bağlı deyil. Doğrudan da, formal rasionel seçimin uğurunun bir göstəricisi kollektiv fəaliyyət nəzəriyyələrindən, kooperasiya nəzəriyyəsindən, prinsipal (səlahiyyət verən) – agent modellərindən işarəvermə modellərindən alınanlar kimi həlledici analitik arqumentlərin və nəticələrin bizim şifahi söz lüğətimizin və beynəlxalq siyasəti ümumi anlamağımızın tərkib hissəsinə hansı dərəcəyə qədər çevrilməsidir. Demək olmaz ki, riyaziyyat rasionel seçim üçün mərkəzi deyildir, çoxlu sayda mühüm nəticələr formallaşdırma yolu ilə əldə edilmiş və ya bu yolla əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmişdir. Bundan əlavə, yumşaq rasionel seçimin inandırıcılığı çox hallarda ondan kənarında duran «bərk» formallaşdırmaya söykənir.

Nəzəri rasionel seçim riyazi modellərə əsaslanmamalıdır. Adam Smith və David Hume da daxil olmaqla erkən rasionel seçim siyasi iqtisadçıları riyaziyyatdan istifadə etməmişlər. Müasir iqtisadiyyatın BM-ə ən güclü təsir etmiş əsas hissəsi – görkəmli nümunələrinə Ronald Coase, Douglass North və Oliver Williamson-un işləri daxildir – heç bir dərəcədə riyazi deyil. Bundan əlavə, ənənəvi BM özündə formallaşdırmaya doğru hərəkətin başlanmasından çox-çox əvvəl yaranmış rasionel seçim fikrinin qeyri-formal elementlərini saxlayır. BM-də nəzəriyyəçiliklə məşğul olan müasir rasionel seçim tez-tez formal nəticələri işə cəl etsə də, özü bilavasitə formal deyildir.

Əksinə, riyazi modellərə rasionel seçim daxil olmamalıdır. Lewis Frye Richardson-un hər etnik dövlətin digərinin silahlanma səviyyəsinə cavab olaraq silah aldığı dinamik hərəkət-cavab (reaksiya) prosesini təsvir etmək üçün differensial tənliklər sistemindən istifadə etdiyi silahlanma modelini yada salın. Richardson bunu «insanlar düşünmək üçün dayanmasaydılar nə edərdilər» modeli kimi təsvir edir. Hətta oyun-nəzəri modellərin belə rasionallığa heç bir zəruri bağlılığı yoxdur. Təkamülçü oyun modelləri bu növdəndir və onların rasionel modellərlə əlaqəsi işlənilməşdə olan tədqiqat sahəsidir. Barry O'Nelli açıq-aşkar oyun nəzəriyyəsini qeyri-rasionel seçim strukturunu əsaslandırmaq (o, həqiqətən də öz işi vasitəsilə konstruktivizmlə

birdəşir) və beynəlxalq hadisələrin geniş intervalını simvolizm vasitəsilə izah etmək üçün istifadə edir.

Rasional seçimi modelləşdirmək üçün ayrıca (əlahiddə) yol da yoxdur. Qeyri-kooperativ ryun-nəzəri modellər üstünlük təşkil edən yanaşmalardır və onlar, əhəmiyyətli dərəcədə, ənənəvi mikroiqtsadi və qərar qəbul etmə üsullarını qruplaşdırır. Lakin bu geniş modellər ailəsi daxilində seçim, artan dərəcədə müfəssəl substantiv şərtlərə gətirir. Konkret modelin seçilməsi – məsələn, strateji oyun modeli ilə qeyri-strateji qərarlar qəbul edilməsi modeli arasında, (sərbəst) oyunla eynizamanlı (matris) formalaşan oyun arasında və ya bitkin informasiya oyunları ilə natamam arasında ilə biz problemin ən vacib xüsusiyyətlərinin hansı olması haqqında müstəqil hökm veririk. Bir sinif modellərin (bəzən daha mürəkkəb və ya daha yenilərinin) digərlərindən mütləq üstün olduğunu fərz etmək meylləri ümumiyyətlə düzgün deyildir. Formallaşdırma səviyyəsi də daxil omaqla uyğun modelin seçilməsi təhlil edilməli olan substantiv problemdən asılıdır.

Rasional seçim təhlilinin irəli gətməsində sadə təsvir də texniki cəhətdən mürəkkəb olan təsvir qədər vacib olmuşdur. Buna bariz nümunə indi bizim ümumi nəzəri lüğətimizin əhəmiyyətli tərkib hissəsinə çevrilmiş dustaqarın dilemması oyunudur (DD) ki, özünün belə yanaşmaları tənqidində Stephen Walt, özünün formal nəzəriyyə tərifinə tam uyğun gəlməsinə baxmayaraq, onu ormallaşdırma nümunəsi kimi istisna etməyə çalışır. «Təminat», «uzlaşdırma» və «cücə» də daxil omaqla digər sadə oyunlar kimi DD də beynəlxalq siyasət haqqında təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli dərəcədə aydınlaşdıran və irəli aparan böyük analitik yük daşıyır. Beynəlxalq anarxiya üçün standart bənzətməyə çevrilməsi faktı onun yumşaq nəzəriyyə kimi gücünün göstəricisidir; aydınlığının onun məhdudiyyətlərini açıq-aşkar etməsi, genişləndirmə və işləmələrin böyük bir ailəsinə stimullaşdırması onun formal təqdimat gücünü göstərir.

Ədəbiyyatda standartda çevrilmiş çoxlu sayda yumşaq rasional seçim arqumentləri son nəticədə riyazi çıxarışlara əsaslanır. Walt kollektiv

fəaliyyətin Olson nəzəriyyəsinə «riyazi dəqiqliyə çox da vurğu etməyən» kimi baxsa da, bu bəyanat ictimai əmtəələrin ciddi və kifayət qədər texniki Paul Samuelson təhlilinə Olson-un nəhəng payını çox yanlış yozur. Samuelson-un formallaşdırması irəliyə hərəkət üçün aydın konseptual bazis yaratmayınca, iqtisadiyyat sahəsi, ictimai əmtəələrin yaratdığı çəşqinlik içində qalırdı. Olson-un böyük əməyi formal təhlili hərtərəfli siyasi nümunələrlə birləşdirməli və onu yumşaq nəzəriyyə (məsələn, seçmə stimullar) vasitəsilə genişləndirməli idi. Bu, yumşaq rasional seçimin özünə möhkəm yer etmiş ümumi baxışı dəyişdirən və əhəmiyyətli inkişaf üçün ümumi struktur yaradan formallaşdırılmamış iş qura bilməsinin əla nümunəsidir.

Oxşar olaraq, kooperasiyanın qarşılıqlı strategiyaları vasitəsilə himayə edilə bilməsi nəticəsinə «xalq teoremi» kimi iqtisab edilmişdir, çünki sadə variant uzun müddət ərzində geniş məlum olmuşdur (ən azı oyun nəzəriyyəçiləri arasında). Qarşılıqlı əməkdaşlığın səmərəliliyinin başa düşülməsinin trixi də riyaziləşdirilmədən əvvələ gedir, belə ki, yaxşı işlənmiş «dişə görə diş» siyasəti nəzəriyyəni dörd yüz il qabaqlayır və qeyri-formal «gözə-göz» davranışı isə daha qədimə gedir. Hər bir halda, oyun nəzəriyyəsinin işığında bu qədər aşkar görünən xalq teoremi «anarxiya daxilində kooperasiya»nın mümkünlüyü terminlərində ifadə edildikdə BM üçün yeni hökm olmuş, eləcə də «dişə görə dişin» uğurlu Axelrod-un turnirində iştirak edən oyun nəzəriyyəçilərinin çoxu gözlənilməz olmuşdu. Kooperasiya arqumentinin formallaşdırılması, kooperasiyanın mümkün ola biləcəyi şəraiti qurmaq və bu məsələ ilə bağlı güclü intellektual müqaviməti aradan qaldırmaq üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Kooperasiya üçün dəqiq ilkin şərtləri müəyyən etməklə formallaşdırma bu arqumentlərin (məsələn, informasiyanın azlığı, böyük rəqəmlər, paylanma məsələləri) hüdudlarının təhlili ilə əlaqədar istiqamət açmış, habelə bu məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq yollarını (məsələn, müxtəlif strategiyalar, problemlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, təsisati rollar) göstərmişdir.

Tərəfdarların rasional seçim formallaşdırmasının çoxlu sayda «qeyri-intuitiv» nəticələrə gətirdiyini qeyd etdiyi bir zamanda, tənidiqçilər bildirirlər

ki, bu nəticələrin çoxu «aşkardır». Mübahisə iki səbəbdən mənasızdır. Birincisi, çoxlu sayda yaxşı nəticələr kifayət qədər anlanmağa başlanan kimi anti-intuitiv olmamağa başlayır. Kollektiv fəaliyyət və DD nə vaxtsa heyrləndirilən indi isə ümumi baxışa çevrilmiş əyani nümunələrdir. İkincisi və daha mühümü – anti-intuitivlik bir meyar kimi olduğundan yüksək qiymətləndirilir. Əsaslandırılmamış «heyrləndirici» hökmlərin qıtlığından əziyyət çəkməyən sahədə formallaşdırma bizə müxtəlif hökmlərin əsasında dayanan məntiqi işləyib hazırlamaqda və əsasları aydınlaşdırmaqda yardımçı olan çox vacib xidmət təklif edir. Buna əsas nümunə çəkəndirmədə və təminat problemlərində informasiyanın rolunun daha yaxşı başa düşülməsidir.

Əlaqədar töhfə formallaşdırmanın arqumentlərin müfəssəl mənası və tətbiq hüduqlarını tədqiq etmək üçün sistemli struktur təmin etməsidir. Hər bir model daxilindən başqa, bu həm də təhlildən-təhlilə baş verir. Yaxşı nümunə, dövlətlər arasında kooperasiyanın necə mümkün olmasının ilkin formallaşdırılmasından çıxan qarşılıqlı əlaqəli nailiyyətlər dəstidir. Məsələn, Downs və Rocke daxili qeyri-müəyyənliyin kooperasiyaya necə mane ola və üstünlük verilən təsisatı tədbirlərə hansı təsir göstərə biləcəyini nümayiş etdirir. James Fearon göstərir ki, alternativ kooperativ nəticələr arasında sövdələşmə fərqlərinin daxil edilməsi, dövlətlər arasında sövdələşmə fərqlərinin daxil edilməsi, dövlətlər arasında mərkəzləşdirilməmiş kooperasiyanı möhkəmləndirən «gələcəyin kölgəsi»ni, eyni zamanda bu kooperasiyanı əldə etməyə mane ola biləcək stimulları yaradır. Barbara Koemenos göstərir ki, kooperativ razılaşmalara elastikliyin daxil edilməsi, bir çox hallarda belə problemləri aradan qaldırmaq üçün təsisatı vasitələr təmin edir. Konkret modellər dəyişsə də, onların sıx münasibətləri və aydınlığı onların nəticələrini asanlıqla müqayisə etməyə və birləşdirməyə imkan verir.

Formallaşdırmaya qarşı digər narazılıq bundan ibarətdir ki, az ağılla faktik olaraq hər bir nəticəni çıxarmaq olur. Təəssüf ki, məsələn, ictimai əmtəə ilə optimal təchizat üçün realist mexanizmin tapılmasının və müharibənin məqbul rasionalist hesabatının təmin edilməsinin çətinliyinin göstərdiyi kimi,

bu narazılıq ümumi halda doğru deyil. Model süni surətdə yaradılsa belə, formallaşdırmanın ümumi mövqeyi fərziyyə və məntiqin hər bir «fəndi» aşkar etməyə imkan verəcək səviyyədə olmasını tələb etmək olmalıdır. Düzdür, fəndlərin üstü riyaziyyatla basdırıla da bilər, lakin onlar torpaqdan nisbətən mürəkkəb şifahi arqumentlərdəki fəndlərdən daha yaxşı təmizlənilib, göstərilə bilər. Formal analizin aşkarlığı, dəqiqliyi və aydınlığı bu məqsədə xidmət edir.

Əlbəttə, adətən bu, fənlərin deyil, müxtəlif fərziyyələrin məsələsidir. Bu halda formal analiz substantiv debatların terminlərini aydınlaşdırmaq üçün əla üsul verir. Misal kimi «nisbi gəlirlər» debatını göstərmək olar. Grieco bildirir ki, liberal nəzəriyyələr kooperasiya problemini mütləq gəlirlər problemi (yəni hər biri özünün nə qədər çox qazanacağı) kimi qeyri-düzgün müəyyənləşdirir, çünki dövlətlər nisbi gəlirlər (yəni kim daha çox qazanacaq) barədə də düşünürlər. O, göstərir ki, nisbi gəlirlər halında kooperasiya daha çətrindir, hərçənd ki, Snidal çoxtərəfli halda kooperasiyanın tormozlayıcı təsirinin, Grieco-nun fərziyyəsi çərçivəsində belə, kifayət qədər məhdud olduğunu nümayiş etdirir. Powell nisbi gəlir məsələlərinə yaşamaq üçün tələb olunan tam mütləq gəlirlərin yan məhsulu kimi baxıla biləcəyini göstərərək, nisbi gəlirlər fərziyyəsindən istifadə edilməsinin lazımlığını şübhə altına alır.

Bu, model və nəzəriyyələrin estetikası haqqında maraqlı bir sual qaldırır. Biz Powell-in mütləq gəlirləri nəzərdə tutan və nisbi gəlir məsələlərini bu modelin daxilində çıxaran daha qənaətcil izahına üstünlük verməliyikmi? Bu özlüyündə Grieco-nun «dövlətlər egoistik səbəblərdən nisbi gəlirlər axtarırlar» fikrini inkar etmir. Həqiqətən də, eyni ilə mütləq gəlir üstünlüklərini nisbi gəlir qayğılarının yan məhsulu kimi əldə etmək imkanı da mövcuddur (yəni, mən çox istəyirəm, o mənada ki, sizinkindən çox olsun). Bu fərq yalnız fərziyyənin bilavasitə özünü tədqiq etmək üçün üsul tapılması və ya iki yanaşmadan kənara çıxan öngörülmlər yaratmaqla həll edilə bilər. İstənilən halda arqumentin formallaşdırılması və məntiqi kənara çıxmalar son nəticədə problemləri dəqiqləşdirir.

Rasional seçim «hər bir şeyi» proqnozlaşdırma bilər narazılığına əlavə olan daha bir narazılıq ondan ibarətdir ki, rasional seçim hər şeyi öngörür və ona görə də heç nəyi öngörmür. Bu, əlbəttə ki, bütün modellər üçün doğru deyildir, çünki bəziləri bəziləri çox dəqiq öngörümlər verir. Ona görə də bu, adətən xalq teoreminin (müəyyən şərtlər daxilində) «bütün tərəfləri daha dövlətli edən kooperasiyanın istənilən mərhələsinə çatmaq olar» nəticəsinin yaratdığı çoxqat tarazlıq terminlərində ifadə edilir. Lakin oyun nəzəriyyəsi bu çoxqatlılığı yaratmaqda məsul tutula və ya bunun üstünü açmaq və yekun qeyri-müəyyənliyin necə aradan qaldırılma bilməsi barədə yeni suallar qaldırmaq üçün etmadada bilərmiz? Öngörümləri konkretləşdirməyə ehtiyacın olub-olmamasından asılı olmayaraq, formal nəzəriyyənin yalnız qismən uğur qazandığı bir problem. İstənilən həll, demək olar ki, həmişə nəzəriyyəyə, ola bilsin qərar qəbul edilmənin psixoloji nəzəriyyələri, sosial normalar və ya müstəqillik yolunun tarixi analizinin vasitəsilə, əlavə substantiv mülahizələrin cəlb edilməsini tələb edir.

Beləliklə, biz Schelling-in Walt tərəifindən daha geniş təsdiqlənmiş «strategiyasının predmetini yalnız və yalnız riyaziyyatın bir bölməsi olan kimi (və ya olmalı olan kimi) nəzərdən keçirməli» deyil xəbərdarlığını bəyənmə və BM-ə genişləndirə bilərik. Lakin bu xəbərdarlıq Schelling-in ümumi «beynəlxalq strategiya haqqında geridə qalmış elmin» təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar «oyun nəzəriyyəsinin vədi hələlik yerinə yetirilməmişdir» qayğısı kontekstində başa düşülməlidir. Schelling-in mövqeyi həm «yaxşı nəzəriyyə yaratmaq üçün riyaziyyat kafi deyildir», həm də «hərbi strategiyanın formallaşdırmadan istifadə edilmədən yaradılmış şifahi nəzəriyyəsi öz vaxtını yaşamışdır» fikrindən ibarətdir. Onun işləri formal təhlilin üzərində kifayət qədər şifahi nəzəriyyə qurula biləcək misilsiz bünövrəni necə yaratdığını nümayiş etdirir. Schelling-in ustalığı ondadır ki, o, bunu anekdotik misalların zəngin dəsti və geniş nəzəri mülahizələrlə əlaqələndirdiyi zaman riyaziyyatı arxa planda və əlavələrdə saxlamağı bacarır.

Rasional seçim üçün problem bərk və yumşaq yanaşmaların uyğun kombinasiyasını tapmaqdır. İndi formal nəzəriyyə o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, müasir nəzəriyyə öz daxilinə müəyyən yüksək dərəcəli texniki hissələri saxlamalıdır və saxlayır. Eyni zamanda, bu modellərin gerçək uğurlu bir neçə şeydən asılıdır. Birincisi, modelə dərəcədə mürəkkəb olmamalıdır ki, hansı aktyorların faktik olaraq fəaliyyət qabiliyyətli olduğunu məsuliyyətli göstərə bilməsin. Digəri odur ki, bərk və yumşaq yanaşmaların bir-birini tamamlaması imkanından istifadə etmək üçüq təməldə duran məntiq mənası daha az dəqiqliklə versə belə, daha yumşaq terminlərdə ifadə edilməlidir. Formal nəticələr, indi daha aydın təməl xətti ilə təmin edilmiş və bərk formallaşdıromaya əlcək atan problemləri tədqiq etməyə daha yaxşı qabil olan qeyri-formal fərziyyələr üçün yeni stimül təmin edə bilər. Nəyahət, modelin uğurunu ölçmək üçün vacib meyar onun, bizim indi müraciət edəcəyimiz, empirik dəlillə əlaqələndirilə bilməsi imkanındır.

3.2.d. Rasional seçim arqumenmlərinin empirik qiyməmləndirilməsi

Rasional seçim həm də empirik məsələlərə, xüsusən də sınağa kifayət qədər köklənmiş olmadığına görə tənqid edilirdi. Bu, mühüm və qismən doğru olan narazılıqdır. Nəzəriyyənin deduktiv gücünə aludə olma çox vaxt empirik realizm və sınağa diqqət yetirilməməsinə gətirir. Bu problem, üstünlüklər və inamlar kimi bəzi əsas dəyişənlərin müşahidə edilməsinin çətinliyi və ya qeyri-mümkünlüyü və nəzəriyyənin verilənlərə ad hoc tərzdə uyğunlaşa biləcəyi qədər mütəhərrik olması ilə daha da ağırlaşdırılmışdır. Lakin narazılığın qismən doğruluğu tətbiqin uğursuzluğu əvəzinə yanaşmanın məxsusi nöqsanının göstəricisi kimi qeyri-düzgün yozulmamalıdır. İstiqamətin empirik mükəmməlliyini nümayiş etdirmək üçün biz aşağıdakı empirik rasional seçim BM tədqiqatının mühüm və inkişaf edən cisminin bir hissəsini kəmiyyətə və keyfiyyətə müzakirə edirik.

Rasional seçim bütövlükdə yoxlanıla bilməz; yalnız rasional seçim daxilindəki müəyyən fərziyyələr və substantiv nəzəriyyələr sınaqdan keçirilə

bilər. Rasional seçim elə ümumi səviyyədə işləyir və o qədər geniş modellər diapazonunu əhatə edir ki, onu «statistikanı» yoxlamaq kimi yoxlamaq xüsusi bir mənaya malik olmur. Bundan əlavə, ən mücərrəd səviyyədə rasional seçimin nəticələri özünün məntiqi mənşəyinə görə «doğrudur». Yalnız onları substantiv fərziyyələrlə (məsələn, aktyorların məqsədləri, «oyunun qaydaları») qarışdırmaqla empirik cəhətdən uyğun və ya saxtalaşdırılmış etmək olar. Beləliklə, yoxlanıla bilən konkret rasional seçim modellərinin konkret substantiv problemlərə tətbiqi ola bilər. Əgər tapıntılar mənfidirsə, biz bilavasitə modelin özündən və əlbəttə ki, bütövlükdə rasional seçimdən deyil, bu modelin tətbiqindən, uyğun substantiv fərziyyələrdən və bu məsələnin nəzəriyyəsiindən imtina edirik. Bu, Poisson-un müharibənin başlanması modeli və onun beynəlxalq siyasətin digər sahələrinə mümkün tətbiqlərindən deyil, müharibə başlanmasının uyğun substantiv nəzəriyyələrindən imtina etməyimizlə eyni şey deməkdir. Əlbəttə, Poisson-un xəbərdarlıqları, modelindən asılı olmayaraq, şəraitin geniş müxtəlifliyində uğursuz və yalnız bir neçə halda uğurlu olsa, biz onun BM-i başa düşmək üçün çox az kömək edə biləcəyi nəticəsinə gəlməliyik. Biz rasional seçimi bütövlükdə yalnız bu çox məhdud mənada «sınaqdan keçirə» bilirik.

Bu səbəbdən rasional seçim və onun tənqidləri arasında ziddiyyətlərin çoxu bir daha yersizdir. Rasional seçimdən hər şeyi izah etməyi tələb etmək və onu belə standart əsasında qiymətləndirmək olmaz. Uyğun olanı «o, hadisələrin kifayət qədər geniş diapazonunu izah edə biləmi» sualıdır. Hərçənd ki, standart BM yanaşması bir nəzəriyyəni digərinin əksinə elə qoymaqdır ki, birinin uğuru digərinin uğursuzluğu ilə bağlı olsun, lakin bu, beynəlxalq siyasəti anlamaq üçün heç də zəruri şərt deyil. Məsələn, aktyorların həm «nəticələrin məntiqi», həm də «münasibliyin məntiqi» ilə hərəkət etdiyi aşkarlıq sərhəddində olmaq qədər inandırıcıdır və bizim empirik vəzifəmiz hər bir məntiqin, bəzi hallarda hər iki məntiqin eyni zamanda işlədiyini etiraf etmək də daxil olmaqla, işlədiyini etiraf etmək də daxil olmaqla, işlədiyi şəraitləri çeşidləməkdir. Lakin məlumdur ki, çox vaxt aktyorlar rasional

seçimin tələbkar fərziyyələrindən əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxırlar, ona görə də nəticələr sadələşdirmələrin hansı hallarda problemə adekvat olduğunu nəzərə almaqla təshih olunmalıdır. Və əksinə, bu sapmaların çoxu yalnız rasionallığın əsas kimi götürüldüyü hallarda başa düşülə bilər. Məsələn, James Fearon göstərir ki, müharibənin daha yaxşı rasionallıq izahı «irrasional» amillərin vacibliyini başa düşməyimizi gücləndirə bilər. Belə ki, məqsəd mübahisəli bəndləri udmaq yox, substantiv problemləri anlamaqdan ibarət olduqda izahda olan bir-birini tamamlanması onların fərqlənməsindən daha mühüm ola bilər. Qısası, rasionallıq seçim beynəlxalq həyatın hamısı deyil, müəyyən mühüm cəhətlərini izah etdiyini və izah edəcəyini gözlədiyini bildirməlidir.

Empirik sınağın əzəli çətinliyi ondadır ki, arqument və ya model uğursuzluğa düşər olduqda, tərəfdarları onu kənara qoymazdan əvvəl yenidən təyin edirlər. Bu ancaq rasionallıq seçmə xas olmasa da, onun çoxcəhətliliyi ilə gücləndirilən, həm üstünlüyü, həm də çatışmamazlığıdır. Bu ona görə üstünlükdür ki, hər bir ümumi nəzəriyyənin «nazikliyi» onun gümanlarının hər bir halı və ya hallar dəstinə çətin ki, tam uyğun gələcəyi mənasını daşıyır. Yenidən formalaşdırma bizim nəzəri cəhətdən gözləmədiyimiz halın çalarlarını və təfsilatlarını əhatə etməyə əvəzən ya sadələşdirmələri və realist olmayan fərziyyələri (məsələn, unitar dövlət fərziyyəsinin daxili maraqların təfsilatı ilə əvəz edilməsi) yumşaltmağa imkan verir. Bu bizə modeli rədd etmək yox, onu təftiş etməyə imkan verir. Və bu mənada, statistik işlərdə müxtəlif modelləri və ya istənilən konkret model daxilində müxtəlif spesifikasiyaları istifadə etməkdən az fərqlənir. Uyğun çatışmamazlıq ondan ibarətdir ki, təftiş etmə yoxlamayı budayır və səriştəsiz təftiş əyriyənin approksimasiyasına bənzəyir. Anlamağımızı yaxınlaşdıran, az saylı nəzərə alma bilməyən təshihləri müəyyən etmək söylərinin halı əhatə etmək üçün modelə düzəlişlər edilməsi ilə əvəzlənməsi kəşfin məntiqini aşındırır. Lap kənar (ekstremal) hallarda isə biz yoxlamaq əvəzinə modelin «rasionallaşdırılmasını» başa çatdırırıq.

Əlbəttə, «rasionallaşdırılma» narahatlıq doğurur, lakin rasionallıq seçim üzləşilə biləcək təhlükələri məhdudlaşdırmaq üçün cəngüdənlər də təklif edir.

Birincisi, formallaşdırma əyrilərin approksimasiyasını məhdudlaşdırır. Qeyd edildiyi kimi, konkret nəticəni (həlli) verən ağılabatan model yaratmaq çətinidir, xüsusən də ona görə ki, formallaşdırma fərziyyələri və arqumentləri aşkarlayır və tədqiqatın predmeti edir. Şifahi nəzəriyyə («yumşaq rəasional seçim») bu mənada daha çox sərbəstlik təmin edir, lakin burada belə nəzəriyyə məqbul izahatlara mühüm məhdudiyyətlər qoyur. Modeli təcrübi uğursuzluqlardan xilas etmək üçün cəlb edilmiş arqumentlər ehtimal ki, sistemli nəzəriyyə ilə müqayisə zamanı ad hoc (xüsusi olaraq bu hal üçün seçilmiş kimi) görünəcəklər. İkincisi, qənaətçiliyə vurğu edilməsi, həm şifahi, həm də formal nəzəriyyədə əyrilərin uyğunlaşdırılmasının əksinə işləyir (Analogiyanı gücləndirmək üçün deyək ki, əyrinin düz xətlərlə «approksimasiyası» daha yüksək tərtibli çoxhədli ilə «approksimasiyasından» və ya bir və ya iki müstəqil dəyişənlə «approksimasiyası» çoxlu sayda dəyişənlə «approksimasiyasından» daha çətinidir). Üçüncüsü, rəasional seçimin ümumiləşdirməyə can atması onun xüsusi haları ödəmək üçün modelləri dəyişdirmək imkanını məhdudlaşdırır. Sonuncusu və ən vacibi, rəasional seçim müasirləşdirmə imkanlarını məhdudlaşdıran metodoloji strategiyalar götürmüşdür. Məsələn, dəyişməz üstünlüklər barədə özünü biabır etmiş fərziyyə üstünlüklərin dəyişməz olmasına metafiziki inamdan deyil, aid edilən (gözəyari) üstünlüklər vasitəsilə «əyrilərin approksimasiyası»nı məhdudlaşdırmaqla təcrübədə təsdiq edilməmək imkanları yaradan metodoloji mülahizələrdən doğur.

Beləliklə, özünün beynəlxalq siyasət konsepsiyasının tənqidində rəasional seçim empirik tənqidin «qayası» və nəzəri (konstruktivist) tənqidin «bərk yeri» arasında tələyə salınmışdır. Dəyişməz üstünlüklər rəasional modeli saxtalaşdırmaq imkanlarını artırır, lakin aktyorların xarakteri və sistemin xarakterindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmağı çətinləşdirir. Belə çətin kompromis təkcə rəasional seçimə xas deyil. Bu, geniş nəzəriyyəni empirik yoxlanıla bilənliklə uzlaşdırmaq kimi ümumi problemdən doğur. Başqa sözlə, üstünlüklər davranış əsasında müəyyən edildikdə, vasitəsilə rəasional seçim izahlarının tautologiyaya meyl etdiyi «aşkara çıxarılmış üstünlük» problemi sosial

«normaların» sosial praktikanın müşahidəsindən çıxarıldığı zaman konstruktivizmin üzləşdiyi «aşkara çıxarılmış norma» problemindən nə asan, nə də çətinidir.

Rasional seçimin empirik tətbiqləri onun nəzəri inkişafından geri qalsa da, rasional seçimə əsaslanan nəzəriyyələrin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodları ilə yoxlanılmasına əhəmiyyətli dərəcədə və artan diqqət yetirilmişdir. Kəmiyyət tərəfdən əla nümunə, rəhbəri Bruce Bueno de Mesquita olan, müharibənin «gözlənilən faydalılığı» nəzəriyyəsində empirik təhlilə vurğu edilməsidir. Əvvəllər aparılmış korrelyasiya tədqiqatları vasitəsilə nəzəri problemlərə diqqətin gücləndirməsindən başqa, gözlənilən faydalılıq arqumentlərinə xas olan çətin hesablama problemlərinə də kifayət qədər diqqət yetirmişdir. Nəzəriyyənin tətbiqləri yoxlana biləndir və bu əhəmiyyətli dərəcələ empirik dəstək, lakin çoxlu da tənqid qazanmışdır. Burada məsələ nəzəriyyənin doğru olub-olmaması deyil, rasional seçim arqumentləri üçün kəmiyyət sınaqlarının çatıla bilən hədəf olduğunu göstərməkdir.

Rasional seçim tərəfindən istiqamətləndirilən ikinci müştərək gündəlik sanksiyaların təhlili olmuşdur. Təməl model bir aktyorun («göndərən») digərinin («hədəf») üzərinə tələb qoyması və bu tələblərin ödənilməyəcəyi halda sanksiya qoymaqla hədələməsidir. Sanksiya qoyulmasının təkmilləşdirilmiş modelini yaratmaq üçün göstərilmiş nəzəri cəhətlərin inkişafına əlavə olaraq nəzəri tələbləri dəyərləndirmək üçün həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət əsaslarında geniş empirik iş aparılmışdır. Sanksiyaların səmərəliliyi, sübutların seçilməsi və dəqiq nəzəri tapşırıqlar haqqında mübahisələr davam edir, lakin bunun nəzəriyyə və verilənləri birləşdirmək üçün ciddi bir cəhd olması məsələsində mübahisə yoxdur.

Tam və ya qismən rasional seçimə əsaslanan modellərin keyfiyyət sınağı da başqa nəzəriyyələrin buna bənzər sınaqlarının kimi imkanlara və maneələrə malikdir. Lakin bu imkanları təkmilləşdirmək üçün təkə rasional seçimə məxsus olmayan iki yol mövcuddur. Birincisi, rasional seçimin ümumiliyi və

sistemli xarakteri onu əlaqədar sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə dəyərləndirmək üçün xüsusilə yararlı edir. Bu mənada inkişaf imkanları əvvəllərdəki Anarxiya Şəraitində Əməkdaşlıq layihəsinin bu yaxınlardakı Rasional Layihələndirmə layihəsi ilə müqayisəsi zamanı diqqəti cəlb etmişdi. Oye-nin kitabı ən ümumi rasional seçim anlayışlarının (məsələn, «Təkrarlanma DD-də əməkdaşlığı irəli aparır») empirik halların geniş diapazonunun başa düşülməsi üçün istifadə edilməsinin dəyərli olduğunu göstərir. Bunun üzərində, müstəqil və asılı dəyişənlərin konkretliyinin artması və dəqiq hipotez dəstəsinin yaradılması vasitəsilə, qurulan RL layihəsi bilavasitə formal rasional seçim nəticələrinə (məsələn, «Təsisati elastiklik qeyri-müəyyənlik artdıqca artacaqdır») əsaslanır. Bu təsisati layihələndirmə fərziyyələri konkret hallar üçün dəqiq dəyərləndirilə və müəyyən hallarda arzu ediləni tapa bilər. Gümanların ümumi uğuru beynəlxalq təsisati layihələndirmənin başa düşülməsi üçün rasional seçimin əhəmiyyətin nümayiş etdirir.

İkincisi, Robert Bates və başqaları fərdi sosioloji tədqiqatlarda keyfiyyət mənasında rasional seçimin empirik alət kimi daha sistemli istifadəsi üçün «Təhlili nəql» terminini icad etmişlər. Onların üsulu halın aktyorlar, üstünlüklər, seçimlər, ətraf mühit məhdudiyyətləri, strateji qarşılıqlı asılılıq və s. terminlərdə təsvirini vermək üçün rasional seçim strukturundan istifadə edir və sonra, tarazlıq nəticələrinə gətirən təməl mexanizmlərini qiymətləndirmək üçün daha güclü nəzəri nəticələri cəlb edir. Onun ayırma qabiliyyəti aşkar və müfəssəl rasional seçim modellərini tarixi hadisələrlə əlaqələndirmək üçün şüurlu cəhdlər üzərində dayanır. Bununla analitik nəqlər formal məntiq və rasional seçim strukturunun qənaətçilliyi ilə, konkret kontekstləri və əqlin zaman xarakteristikasına görə hadisələrin təhlilini əhatə etmək cəhdləri arasında gərginliyi zəiflədir. Bu birləşdirmə, dəyişikliklərin təməlinə dayanan mexanizmlərin daha dərin və sıx təhlilinə cəhd etmək məqsədilə rasional seçim strukturunu açmaq da daxil olmaqla, cəlbədiçi üstünlüklərə malikdir. Təhlili tərəf ümumiləşməni, nəqli tərəf isə daha sıx kontekstual müfəlləsləşdirməni təşviq edir. Belə yanaşmaya rasional seçim imperializminin bir forması kimi

baxıla bilsə də, müəlliflər bunun daha çox «ortağ tƏmƏl» tapılması cƏhdi kimi başa düşülcƏyini nəzərdə tuturlar.

«TƏhlili nəqlin» ritorikası bir çox cƏhətlərdən şişirdilmişdi. Birincisi, yanaşma heç də öz adı kimi yeni deyildi; Bates və başqalarının göstərdiyi kimi, bir sıra rasionaL seçim və digər hal tƏdqiqatları yarlıqsız da mütƏxəssislərinin artıq etdiyini sƏmərəli tƏsvir edir. Məsələn, yaxşı işlənib hazırlanmış «prosesin izlənməsi» yanaşması öz ruhuna görə bƏnzərdir və müxtəlif nəzəri perspektivlərdən (məsələn, tƏhlili Marksizm, perspektiv nəzəriyyəsi) istifadə etməklə tƏtbiiq edilə bilər. Bununla belə, Jon Elster tƏhlili nəqlin digər yönündən tƏnqidində göstərir ki, rasionaL seçim xüsusi üstünlüyə malikdir, çünki «sosial elmlər sahəsində dəqiq nəticələr və öngörümə gətirməyə qabil olan yeganə nəzəriyyədir». Əlbəttə, bu tələb edir ki, öngörümlər dəqiq olsun – çoxqat tarazlığın yayılan olduğu halda bu potensial problemdir – və ex ante (gözlənilər) öngörümlər arasında ex post (faktik) seçim sonucularının aydınlığını yaygınlaşdırmasın.

Öngörülərin belə zənginliyi tƏhlili nəqllərin istifadəsi üçün problem yaradır. Tərəfdarları bunu tƏkcə yozum və nəzəri kəşflər yox, həm də «sınaq» üsulu kimi tƏqdim etsələr də – hərçənd ki, praktikada çox nadir hallarda onları belə dəqiq fərqləndirmək mümkündür – tƏnqidçilər ona əyriyə uyğunlaşdırılmasının daha formala metodundan bir balaca artıq olan bir şey kimi baxırlar. Hər bir hal-yönümlü yanaşmada olduğu kimi, bu məhdudiyət nəqlin hal daxilində faktların zəngin müxtəlifliyini izah etməsi və eyni nəzəriyyənin müxtəlif hallar üçün də uyğun gəlməsi dərəcəsində yumşaldılmışdır (lakin aradan qaldırılmamışdır). TƏhlili nəqllər prosesi izləmə və ya digər keyfiyyət üsullarından daha güclü alətlərdir, o dərəcədə ki, rasionalist nəzəriyyə proqnozların diapazonunu məhdudlaşdırır tƏtbiiqləri tam saxtalaşdırmasa da, şübhələrə yer qoyur. Bu əğlabatan müqayisə standartına görə analitik nəqllər əhəmiyyətli potensiala malikdir.

TƏhlili nəqllərin kəskin Elster tƏnqidi üstüörtülü şəkildə Green və Shapiro-nun standartlarına cavab və biləcək istənilən sistemli izaha tƏtbiiq

edilir. Lakin o, təhlili nəqllərin BM-də inkişafına müəyyən təmkin gətirəcək bir sıra məqamlara malikdir. Birincisi, aktyorlara fəvqəladə hesablama gücü (məsələn, nəzərə alına bilməyən mürəkkəb amilləri uzunmüddətli proqnozlaşdırmaq və ya qeyri-müəyyənliyin istənilən növü ilə rəasional davranmaq) yazıla bilməz. Fəvqəladə qabiliyyətə malik aktyorlar tələb edinə ifrat qəliz modellər beynəlxalq həyatın gözlənilən təsviri deyildir və belə mürəkkəbliklər yoxlamayı daha da çətinləşdirir. İkincisi, Elster BM müzakirələrində gen-bol istifadə edilən dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və ya qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) kimi kollektiv aktyorlara şübhəylə yanaşır. Onun üstünlük verdiyi fərdlərə qədər parçalamaq həlli, eləcə də fərdi vahidlərdən təşkil edilə bilməyən kollektiv xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini inkar etməsi ümumi halda praktik olmasa da, onun alternativ «toplum aktyor kimi» fərziyyəsi bəraət qazanmalıdır qərarı tamamilə məqbuldur. Bu həmçinin aşağıda üzərində müfəssəl dayanacağımız dövlət «üstünlüklərinə» müəyyən aydınlıq gətirir. Nəhayət, Elster belə bir mühüm mövqe tutur ki, rəasional seçim modelləri təkcə rəasional səbəblərin (motivlərin) maddi olmadığını etiraf etməməlidir, həm də onların təsirləri rəasional modellər vasitəsilə başa düşülə bilməyən motivlərlə birgə mövcud ola bilməsini qəbul etməlidir. Beləliklə, strateji aktyorlar əxlaqlı (məənəviyyatlı), məənəviyyatlı (əxlaqlı) aktyorlar isə strateji ola bilər. Bu, rəasional yanaşmaların işlədilmə miqyasını məhdudlaşdırır, lakin onların gücünü mütləq zəiflətmir. Rəasional seçimin sərhədlərinin belə məhdudlaşdırılması onu özünün tətbiq dairəsində daha güclü etməlidir.

İstər tənqidlərə cavab vermək, istər özünün təbii tədqiqat proqramının davmı üçün rəasional seçim, empirik tətbiq edilən nəzəriyyə kimi, özünün zəifliklərinə cavabdehdir. Empirik işdəki inkişaf bir neçə faydalı təsirə malik olacaqdır. Empirik məsələlərə yaxından diqqət yetirilməsi həlledici xassələri və problemlərin kontekstini konkretləşdirməkdə, eləcə də təməldə dayanan mexanizmləri müəyyən etməkdə «daha qalın» izahları inkişaf etdirir. İzah etmədə empirik uğurlar və sistemli sınaq bu izahları qəbul etmək üçün təməli möhkəmləndirəcəksə, empirik uğursuzluqları beynəlxalq siyasətin rəasional

seçimlə yaxşı izah edə bilmədiyi cəhətləri müəyyən edəcəkdir. Tərəfdarlar uğursuzluqları uyğunlaşdırmalı kənara çıxmalar kimi nəzərdən keçirəcəklər. Bu, ilk növbədə nəzəriyyənin köklənməsi və yenidən formalaşdırılması yoluyla, ayrılmanın approssimasiyasının sınaq baxımından məqbul olmayan, lakin həm ayrıca hala, həm də daha ümumi mexanizmlərə işıq salan forması vasitəsilə baş verəcəkdir. Əlbəttə, yekun empirik sınaq yenidən formalaşdırılmış modellərin başqa empirik hallar üçün daha ümumi tətbiqə malik olub-olmamasından ibarətdir.

3.3. *Konstruktivizm*

Rasionalizm kimi konstruktivizmə də ontoloji, empirik və ya analitik terminlərdə baxıla bilər. Lakin hər bir halda bu, dünya siyasətinin müstəqil nəzəriyyəsi deyil. Bunu qeyd etmək ona görə vacibdir ki, konstruktivizm çox tez-tez bu axırındı ilə eyniləşdirilir və sonra, dünya siyasətinin realizm və ya liberalizm kimi bona fide (həqiqi) nəzəriyyələri ilə müqayisə edilir. Bu, şübhəli məsələdir. Rasionalist BM nəzəriyyəsində olduğu kimi onun konstruktivist tərəf müqabilində də dövlət-mərkəzli, qeyri-dövlət-mərkəzli nəzəriyyələr, ikinci-təsvir və üçüncü-təsvir nəzəriyyələri, bədbin və nikbin nəzəriyyələr və s. tapmaq olar. Eləcə də, konstruktivist BM-də substantiv məsələlərin böyük rəngarəngliyi mövcuddur və həqiqətən də, konstruktivist nəzəriyyəyə tez-tez şüurlu olaraq siyasi xarakter verən bu məsələlər rasionalistlər arasında olandan daha intensiv fikir ayrılığına səbəb olan şeylərdir. Xoşbəxtlikdən burada biz bu müstəqil rəngarəngliyə müraciət etməyə ehtiyac görmürük, lakin beynəlxalq siyasətin məzsunu və xarakterinə gələndə, ümumiyyətlə konstruktivizmin rasionalizmdən daha artıq «nəzəriyyə» olmadığını burada qeyd etmək səhv olmazdı.

Bu yolla baxış sahəsini daraltdıqdan sonra belə, konstruktivistlər arasında razılığın rasionalistlər arasındakından çox olmadığı görünür. Belə ki, yuxarıdakı rasionalist tədqiqat üçün vahid resept şərtləri qoymağa risk etmək olardısı, burada bunu etmək daha çətinidir. Bu çox vacib hissədir, çünki rasionalistlər ümumi halda epistemologiya suallarında razılığa gəlirlərsə də,

konstruktivist BM-də biliyin təbiəti və həqiqi iddiaları barədə debatlar hələ çox canlıdır. Doğrudan da, rasionalistlər sosiologiya barədə dərin epistemoloji şübhələrə meyl etmirlər və epistemologiya haqqında mübahisələri birinci yerdə görmürlər deyə, bu məsələlərin müzakirəsinin əsasən konstruktivizm daxilində aparıldığını demək düzgün olardı.

Məsələn, konstruktivist BM təlimi hal-hazırda ən azı iki epistemoloji suala münasibətdə parçalanır: (1) sosial həyat haqqında biliyə malik olmaq iddialarına ehtimalı öyrəncinin məntiqi gücündən başqa bir təminat verilə bilərmi (bunu nisbilik problemi adlandırmaq); (2) sosial tədqiqatda səbəbiyyət izahları yerinə düşəndirmi (naturalizm problemi). Bu suallarqismən müstəqildir və konstruktivizm daxilində üç fərqli epistemoloji mövqenin yaranmasına imkan verir: hər iki suala müsbət cavab verən «pozitivist» mövqə; uyğun olaraq bəli və xeyr cavabı verən «interpretivist» (yozumçu) mövqə və hər iki suala (sanki?) mənfə cavab verən «postmodernçi» mövqə. Bu epistemoloji fərqlər, ümumiyyətlə vahid «konstruktivizmdən» danışmaq olarmı sualını qaldırmağa yetəcək qədər dərin və kifayət qədər mübahisəlidir. Bundan əlavə, konstruktivistlərin çoxunun gözündə epistemoloji mövqələr onların inandığı ontoloji və analitik suallar üçün əhəmiyyətə malikdir, onları bir-birindən ayırmağı qeyri-mümkün və ya qeyri-legitim edən rasionalizm və konstruktivizm mübahisəsində təhlükə altındadır. Belə ki, ən azı konstruktivist tərəfdən «rasionalizm konstruktivizmə qarşı» probleminin fundamental parametrləri əhəmiyyətli dərəcədə mübahisəlidir.

Belə vəziyyət, konstruktivizmlə davranmaqda müəlliflərə iki yol qoyur: biz ya epistemoloji və ontoloji məsələlərin bir-birinə nə qədər çuğlaşmış olub-olmadığını göstərə, ya da bu əlaqəni mötərizəyə alaraq yalnız axıncının üzərində dayanma bilərik. Əlbəttə, biz birinci dəstənin nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac olduğuna inanırıq. Rasionalist/konstruktivist müqayisəsində bəzi məsələlər nəyisə bilmək nə deməkdir və bu necə mümkündür kimi sualları daxilində saxlayır. Lakin bizim fikrimizcə, bu o deməkdir ki, epistemoloji fərqlər məsələnin hamısıdır – rasionalist/konstruktivist müqayisəsi «pozitivizm

post-pozitivizmə qarşı» probleminə qədər kiçilmir. Beləliklə də, onun daha az inkişaf etmiş vəziyyətini, habelə zaman və yerin məhdud olmasını nəzərə alaraq biz yuxarıdakı ikinci dəsti seçirik, baxmayaraq ki, rasionalizmə münasibətlə konstruktivistlər arasındakı epistemoloji müzakirələrdən yaranan müəyyən fərqlər işin gedişində meydana çıxacaqdır. Lakin bu fəsildə mötərizəyə alınmış (təxirə salınmış) epistemoloji sualların olması səbəbindən, biz nəticələrin yalnız «konstruktivizmin» xüsusi və mübahisəli yozumu olduğunu qeyd edirik.

Beləliklə, konstruktivizm barədə hansı ümumiləşdirmələr aparıla bilər? Aydın olandan başlasaq, konstruktivistləri sosial həyatın obyektləri və praktikasının, xüsusilə də cəmiyyətlər və ya tədqiqatçıların verilmiş və ya təbii hesab etdiklərinin necə «qurulduğu» maraqlandırır. Təbiiləşdirmə problemlidir, çünki o, sosial obyekt və praktikaların mövcudluğunun davam edən seçimlənlə asılı olması yollarını kölgələyir və bu mənada repressiv və sosial dəyişiklik üçün maneə ola bilər. Bunun əksinə, başlanğıcda şübhə altına alınmamış obyektin və ya praktikanın, məsələn, güc siyaəti, etnik mənsubiyyət və ya suverenliyin təbiilikdən məhrum edilməsinin ümumi məqsədi progressiv dəyişikliklər üçün imkanlar açmaq olduğundan, belə proses deyilən təsirə malik olmamalıdır. Bəzi hallarda aktyorlar qərara ala bilər ki, praktika dəyişməsin, bunun belə qəbul edilməsi ən azı daha şüurlu və demokratik baxımdan daha məsuliyyətli olardı.

Sosial obyekt və praktikaların qurulması barədə konstruktivist fikrin ən azı dörd xüsusiyyətini və qarşılıqlı əlaqəli xassəsini müəyyən etmək olar. Birincisi, konstruktivizm əsasən sosial həyətin qurulmasında ideyaların rolu ilə məşğul olur. Bu ideyalar tez-tez çoxlu insanlar tərəfindən bölüşdürülməkdədir və sosial uyğunluğa malik olmaları üçün onların praktikadan götürülmüş nümunələrlə təsdiqlənməsi tələb edilir; bu da hər iki halda onların əhəmiyyətli dərəcədə obyektivliyə, faktikliyə və ya «maddiliyə» malik ola bilməsi mənasını verir. Konstruktivizmin subyektivizm və ya bəsit idealizm deyildir. İdeyalara vurğu etmək, sosial həyat haqqında biologiya, coğrafiya və texnologiya kimi kobud maddi şərtlərin roluna vurğu edən arqumentlərə müxalif olmaq mənasındadır. Bu, onların ümumiyyətlə heç bir rol

oynamadığını demək deyil, onların təsirinin həmişə onlara məna verən ideyalarla vasitələndirilməsi deməkdir.

İkincisi, konstruktivizm agentlərin və ya subyektlərin sosial qurulmuş təbiətini nümayiş etdirməklə məşğuldur. Rəasionalistlərin meyl etdiyi kimi, sosial izahda agentləri verilmiş və ya primitivlər (ilkin anlayışlar) kimi götürməkdən daha çox, konstruktivistlər onları şübhə altına almaqda, onlardan «asılı dəyişənlər» düzəltməkdə maraqlıdırlar. Bu iş iki səviyyədə aparılır. Daha səthi səviyyədə, diqqət mərkəzində, ictimailəşmənin vasitəsilə konkret agentlərin öz mənsubiyyətini və maraqlarını əldə etdiyi, səbəbiyyət prosesləri dayanır. Daha dərin səviyyədə konstruktivistlər, ilk növbədə, subyektivliyin müxtəlif modlarının mümkünlüyüqə təsisatı şərtləri idə məşğuldur. Bu şərtlərin bəzisi tarixidir, o mənada ki, agent olmağın nə demək olduğu barədə anlayışlar zaman keçdikcə dəyişə bilər və ona görə də mədəni cəhətdən nisbidir və insanın bioloji quruluşunun universal xüsusiyyətlərinə gətirilə bilməyəndir. Məsələn, müasir liberal cəmiyyətdə biz tez-tez agentin şüura, müstəqillik və məsuliyyət səlahiyyətlərinə malik «fərd» olmasını təbii bir şey kimi qəbul edirik. Lakin John Meyer və Ron Jepperson-un digərləri ilə birlikdə göstərdikləri kimi, bu daha çox subyektivlik haqqında fikirləşməyin mədəni mənada özünəməxsus yoludur. Subyektivlik üçün imkanların digər şərtləri sinxronudur, o mənada ki, agentlərin nə etmək istədikləri haqqında başlarında saxladıkları ideyalar məzmunu və mənası baxımından digər aktyorların bölüşdükdüyü diskursiv strukturlardan asılıdır, belə ki, cəmiyyətin digər üzvləri bunu mümkün etmədən kimsə subyektivliyin müəyyən növü, məsələn, cadugər ola bilməz. Bu şərtlər daxilində, verilmiş agentlərdən başladığıda «sosial formalar adekvat başa düşülə bilərmi» sualı qismən izahçı sualdır, lakin son nəticədə həm də «cəmiyyət normativ olaraq, müəyyən təbii əsas kimi fərdin liberal konsepsiyası üzərində qurula bilərmi» mənasında siyasi sualdır.

Üçüncüsü, konstruktivizm metodoloji individualismkindən daha çox metodoloji halizmin tədqiqat strategiyasına əsaslanır. Ciddi formada metodoloji individualizm sosiologiyada izahların son təhlili də «mikro-təməllərə»

gətirilə bilməsini tələb edir ki, bu da ontoloji primitiv fərdlər və / və ya onların qarşılıqlı təsiri barədə tələbdir. Holistlər, müxtəlif səbəblərdən, bu cəhdin son nəticədə uğursuz olacağını və sosial elmi izahlarda fərdlərdən daha çox sosial tamlar və daxili əlaqələri primitiv kimi seçməyimizə ehtiyac olduğunu bildirirlər. Verilmiş fərdin endogenləşdirilməsi haqqında yuxarıda qeyd edilmiş ikinci bəndə gəldikdə bu, holizmə sədaqətlə eyni şey deyil. Aşağıda aydın olacağı kimi, agentlərin subyektivliyinin müxtəlif cəhətlərini, gətirilə bilmə haqqında individualist tələbləri pozmayan üsullarla izah etmək mümkündür (fikir verin ki, bu rasionalizmin mütləq individualist olmasını fərz etmir. Rasionalizmin gətirilə bilənlik tələblərinə uyğun olub-olmaması onu necə yozmaqdan asılıdır: ontologiya kimi yozulursa, onda güman ki, hə, sosial izahın praktik yararlı strategiyası kimi yozulursa, onda yox).

Nəhayət, yuxarıda gətirilmiş üç məqamı birləşdirən səbəbiyyət izahlarının əksinə, təsisçi izahlarla məşğul olmaqdır. Səbəbiyyət nəzəriyyəsi əvvəl mövcud olan səbəbi sonrakı təsirlə (nəticə ilə) əlaqələndirən zəruri və kafi şərtləri çox və ya az dərəcədə mexanistik üsulla qurmağa çalışır. Ona görə də belə nəzəriyyənin fərziyyəsi səbəb və effektin bir-birindən asılı olmayaraq mövcud olan hadisə olmasıdır. Təsisçi nəzəriyyə isə əksinə, obyektlər və ya hadisələr üçün mümkünlük şərtlərini onların nədən düzəldildiyini və necə təşkil olunduğunu göstərməklə qurmağa çalışır. Bu mənada, baxılan obyekt və ya hadisə onu mümkün edən şərtlərin (şəraitin) «effektidir», lakin ondan asılı olmayaraq mövcud deyildir. Bu məqamı təsvir edən ümumi misal quldar-qul münasibətidir. Subyektivlik modları kimi «quldar» və «qul»un təbiəti və mənası onların münasibəti ilə təsis edilir, o mənada ki, digərləri ilə münasibətdə onlar «quldar» və ya «qul» ola bilməzlər. Bu, təhlil zamanı sosial münasibətlərin primitiv ola bilməsi yolunu və ya əvvəlcədən mövcud olan fərdlər haqqında ciddi mülahizələrə gətirilə bilməyənliyi önə çəkir. Bu o demək deyildir ki, konstruktivistlər, xüsusən də «pozitivist» qanad, səbəbiyyət izahlarında maraqlı deyillər. Hər şeydən əlavə, quldarlar və qullar da səbəbiyyət mənasında, «onların mənsubiyyəti və maraqları onların arasındakı

münasibətlərlə yaradılmış və sabitləşmişdir» kimi ümumi ideyanın nəticəsidir.
Lakin konstruktivist məktəbin təsisati cəhətləri daha fərqlidir.

IV FƏSİL. BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə, dünya siyasətindəki mühüm nümunələri izah etmək məqsədi daşıyan rəngarəng nəzəriyyələr daxildir. Sahə, həm də, bu bəyanatları necə müdafiə etmək haqqında müxtəlif baxışlarla xarakterizə olunur. Əlbəttə, strategiyanın biri nəzəriyyəni təşkil edən konsepsiyaları müşahidə edilə bilən göstəricilərlə bağlamaq, nəzəriyyədən hansı gözləntilərin çıxdığını ətraflı izah etmək və sona bu gözləntilərin həyata keçib-keçmədiyini nümayiş etdirməkdir. Bu pozitivist strategiya aydın səslənsə də, onu həyata keçirmək asan deyil. Seçilmiş göstəricilərin mücərrəd anlayışlarla qanuni yolla əlaqələndirildiyini göstərmək də, alınacaq konkret gözləntiləri müəyyən etmək qədər çətinidir. Bu məqsədlərlə işlədilən köməkçi nəzəriyyələr, məlumat yaratma üsulları və analitik texnikalar da əlavə zidiyyətlərə gətirir. Əlbəttə, bəzi alimlər belə nəticəyə çıxarırlar ki, nəzəriyyə və gerçəkliyi pozitivist qaydada əlaqələndirmək cəhdi düzgün istiqamətə aparmır. O, qurulmuş konsepsiya və kateqoriyaları təbii kateqoriyalarla qarışdırır, yaradılmış məlumatları faktlar kimi nəzərdən keçirir və elm yarlığını konkret siyasi üstünlüklüklərə səlahiyyət vermək cəhdlərində istifadə edir.

Nəzəriyyə və gerçəkliyi necə birləşdirmək məsələsindəki fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, belə cəhd göstərməyin faydası var. Proses müəyyən təriflərin və konkret gözləntilərin formalaşdırılmasına vadar edir. Empirik addım atmaqla, təşəbbüsün hansı mərhələsində fikir ayrılığının ən aydın olduğunu və məğzinin nədən ibarət olduğunu müəyyən etmək asanlaşır. Rasional seçim və konstruktivizm nəzəriyyələrinin hər ikisinin tənqidlərindən biri onların gerçəkliklə əlaqələrin yaradılması üçün çox az iş görməsidir. Nəzəriyyələrin gerçəkliklə aydın əlaqələndirilmədiyi halda hansı qarışıqlıq yaranacağını təsəvvür etmək çətin deyil. Məsələn, Fearon və Wendt ideyalarının səbəbiyyət rolu haqqında fərziyyələr və ya aktyorların motivləri barədə substantiv fərziyyələrlə əlaqədar rasionalist və konstruktivist nəzəriyyələr arasındakı

əsas fərqlərin tez-tez düzgün başa düşülməməsi və düzgün müəyyən edilməməsi barədə inandırıcı nümunələr gətirmişlər.

Nəzəriyyənin gerçəkliklə əlaqələndirilməsi yalnız nəzəriyyənin başa düşülməsini dəqiqləşirmir, həm də fənlər, elmin bölmələri və intellektual icmalar tərəfindən yaradılmış sərhədlər boyunca təmas nöqtələri yaradır. Müharibələr niyə baş və kollektiv mənsubiyyətin formalaşmasının səbəbi nədir kimi ən substantiv suallar bir çox sahələrdə tədqiqatlara təhrik edir. Alimlərin öz işlərinin digərlərindən fərqli olduğunu bəyan etməyə və bənzər dil və üsullardan istifadə edən adamlara ünvanlamağa səbəbləri olsa da, diqqətin substantiv suallar üzərində cəmlənməsi və nəzəri cavablarla əlaqələndirilmiş empirik gerçəklik ümumi əsası inkişaf etdirə bilər. Bu fəslin məqsədlərindən biri bu ümumi əsası tədqiq etmək və nəzəriyyənin gerçəkliklə əlaqələndirilməsindəki inkişafı və problemləri xülasə etməkdir. Bu, alt icmaların sərhədlərinin kəşfə gətirəcəkdir. Məsələn, bu, əvvəllər adətən bir-birinə əks olan rəasional və irrasional izahlar kimi nəzərdən keçirilən subyektiv gözləntilərdə rəasionalist maraqların qavrama barədə sosial-psixoloji tədqiqatlarla əlaqələndirilməsini əhatə edəcəkdir. Buraya kollektiv mənsubiyyətin formalaşması barədə konstruktivist fikrin millətçiliyin meydana çıxması haqqında ədəbiyyatla əlaqələndirilməsi də daxil olacaqdır.

Rəasionalist və konstruktivist yarlıqlar son zamanların məhsulu olub, adətən kifayət qədər zəif empirik işlərlə əlaqələndirilsə də, beynəlxalq münasibətlərdə nəzəriyyələri və gerçəkliyi əlaqələndirən substantiv tədqiqatlar kifayət qədər genişdir. Bir fəsildə ümumiləşdirilməkdən çox-çox genişdir. Bu, bütöv bir kitabın vəzifəsidir. Ona görə də bu fəsildə diqqət rəasionalistlər və konstruktivistlərin nəzəriyyə ilə gerçəkliyi əlaqələndirmək üçün göstərdikləri əsas cəhdlər və bu zaman meydana çıxan başlıca problemlər üzərində cəmləşdirilir.

Mən özünün obyektivist variantında rəasionalist ənənədən başlayacağam. Bu istiqamətdə nəhəng miqdarda işlər yaradılmışdır. Mən başlıca diqqəti bu işlərin müharibə və təhlükəsizlik haqqında olan hissəsinə yetirəcəyəm. Bu işlərin çoxunca gücün paylanmasına həssas olan rəasional aktyorların mövcud

olması kimi başlanğıc fərziyyədən çıxış edilir. Mən də bu istiqamətdə gedərək, rasionalist modelin Fearon və Wendt tərəfindən təklif edilmiş ən ümumi variantına (yəni, $\text{İstək} + \text{İnam} = \text{Hərəkət}$) riayət edən nəzəriyyələrə tərəf dönürəm. Bunlar məqsədyönlü (məramlı) hərəkət nəzəriyyələridir. Onların əksəriyyəti həm substantiv, həm də prosedur rasionallığı fərziyyələrini zəiflədir. Onlar, həm də ətraf mühitin alimlər tərəfindən verilən obyektiv təsvirindən fərqli olaraq aktyorun ətraf mühiti anlamasının subyektiv olduğunu vurğulayır.

Agentlər səviyyəsində ideyaların necə öyrənildiyi barədə müzakirələrdən sonra, mən ideyaların beynəlxalq sistemin strukturunda elementin yaranması kimi öyrənilməsinə keçirəm. Mən ideyaların və fenomenoloji baxışların öyrənilməsini rasionalist ətraf mühətdən konstruktivist mühitə keçmək üçün körpü kimi istifadə edirəm. Konstruktivist çətir daxilində hər yerdə obyektivist və fenomenoloji baxışlar arasındakı gərginliyə xüsusi diqqət verirəm. Mən bunu normaların tədqiqi kontekstində müəyyən təfsilatı ilə edirəm. Nəhayət, kollektiv mənsubiyyətlərin (cyniliklərin) haradan gəlməsi sualını qaldırıram. Bu, məsələyə konstruktivist yanaşmanı müqayisəli siyasətdə, sosiologiyada və tarixdə mənsubiyyəti izah etmək üçün soxdankı cəhdləri ilə əlaqələndirməyi də əhatə edir.

4.1. Rasionalist nəzəriyyələr

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin çoxunda belə fərz edilir ki, aktyorlar istək və motivlər dəstinə malikdir və ətraf mühit haqqında inamlarına uyğun olaraq onlara çatmağa çalışırlar. Məsələn, realizmin müxtəlif formaları $\text{İstək} + \text{İnam} = \text{Hərəkət}$ formulasını qəbul edir. Əlbəttə, aktyorların istək və motivlərini müəyyən etmək çətin məsələdir. Hans Morgenthau bildirirdi ki, bu mümkün olmayan bir işdir. o izah edirdi ki, milli təhlükəsizlik və ya varlanmaq arzusu kimi ayrı-ayrı motivlər ayrıca davranışla bağlı deyil və bir-birindən fərqli müxtəlif davranışlara gətirə bilər. Müdafiəyə xərc ayrılması və ya silahlı müdaxilə kimi konkret davranışlar da yeganə motivlə bağlı olmur.

Eyni davranış fərqli motivlərin ayağına yazıla bilər. Aktyorların motivlərini tapmaq üçün empirik üsul olmadığından Morgenthau motivlərin sabit qəbul edilməsini, hərəkətdəki müxtəlifliyin isə başqa dəyişəndəki, yəni inamdakı, xüsusən də güc barədə inamdakı, müxtəlifliklə izah edilməsini təklif etdi. Aktyorların istəklərinin nədən ibarət olmasından asılı olmayaraq, onların həyata keçirilməsi üçün gücün tələb ediləcəyini fərz edən Morgenthau maraqları güc terminlərində müəyyən etdi.

Başlıca realist sadələşdirmə – dəyərlərə ümumi məqsəd kimi baxılması, diqqəti nəyin mümkün olması barədə inamlar üzərində cəmləşdirməyə gətirirdi. Əlbəttə, aktyorların inamlarının müəyyən edilməsi də çətinlikdir. Bu məlumat strateji sövdələşmə üçün mərkəzdir və aktyorlar özlərinin gerçək xeyrini pərdələmək və digər aktyorların öz inamları haqqında nə fikirləşdiklərini idarə etmək üçün çoxlu sayda stimullara malikdirlər. Problemə iki yanaşma daha çox inkişaf etmişdir: mən onları obyektivist və fenomenoloji adlandıracağam.

Obyektivist strategiya alimlər tərəfindən (sistemdən) kənar mühitin obyektiv dəqiq terminlərdə təsvir edilə biləcəyini nəzərdə tutur. Onda bu, ətraf mühitdəki obyektiv güc paylanmasını və stimulları aktyorların düzgün gördüyünü nəzərdə tutur. Bu strategiya ətraf mühitin, xüsusən də gücün paylanmasının öyrənilməsinə gətirir. O, həm də hərəkətlərdən daha çox nəticələrin öngörümünə gətirir. Realistlər razılaşırlar ki, dövlətlər vəziyyəti düzgün başa düşməyə və səhvlərə yol verə bilər. Lakin belə hərəkətlərin nəticələrinin müəyyən edilməsi üçün gücün obyektiv paylanması fərziyyəsi qəbul edilmişdir. Bundan başqa, bəzi realistlər buraya zaman keçdikcə şəraiti səhv başa düşən aktyorların sistemdən kənarlaşdırılacağı və obyektiv gerçəkliyi başa düşə bilən aktyorların saxlanacağı kimi sosial Darwinist anlayışı əlavə edirlər.

Fenomenoloji strategiya alimlərin şəraiti qavrayışı ilə aktyorların qavrayışının eyni olacağına şübhə edir. Bu, həm də onu nəzərdə tutur ki, alimlərin nəzərdən keçirdiyi bəyanatların nə dərəcədə obyektiv olmasından asılı olmayaraq, aktyorların hərəkətləri, alimlərin qavrayışlarından deyil, aktyorların qavrayışlarından çıxacaqdır. Ona görə də fenomenoloji strategiya başlıca

vurğunu aktyorların qavrayışları və dünya görüşlərinin empirik müəyyən-
ləşdirilməsi üzərinə qoyur. O, hərəkəti, ətraf mühitin obyektiv strukturunda
ibtidai izahat vasitələri axtarmaqdan daha çox, aktyorların malik olduğu
idraki anlayışlara və ideyalara istinad etməklə izah etməyə çalışır. Fenome-
noloji strategiya diqqəti hərəkət üzərində cəmləyir, lakin obyektivistlərin
nəticələri ətraf mühitin müəyyən etməsi haqqında təklifinə də şübhə ilə
yanaşır. Sistemdəki əsas məhdudiyətlərin adətən nəhəng qüvvələrin hərəkət-
ləri olması hesab edilir. Əgər bu hərəkətlər nəhəng qüvvələrin qavrayışları ilə
müəyyən edilirsə, onda qarşılıqlı təsirin nəticələrinin proqnozlaşdırılması da
həlledici aktyorların qavrayışlarının bilinməsinin tələb edir.

Həm fenomenoloji, həm də obyektivist strategiyalarda aktyorların
mümkün olan (və ya qavranılan) imkanların hansı faizini əhatə edə biləcəyi
haqqında kəməççi fərziyyələr daxil etmək zəruridir. Çox vaxt bu məqsədə
maksimallaşdırma fərziyyəsi xidmət edir. Obyektivist və fenomenoloji
strategiyaların ideal hallar olmasına və praktik tədqiqatların hər iki strate-
giyanın elementlərini birləşdirməsinə baxmayaraq, onların fərqləndirilməsi
nəzəriyyə və gerçəkliyi əlaqələndirmək cəhdlərində vacib fərqləri tutmağa
imkan verir. Mən əvvəlcə tədqiqatlara daha obyektivist ənənə çərçivəsində
baxacağam, sonra isə fenomenoloji cəhdlərə dönəcəyəm. Belə ardıcillıq bir
baxışı digəri ilə əvəz etmək təklifi kimi qiymətləndirilməli deyil. Müasir empirik
tədqiqat hər iki qolda uzun bir yol keçmişdir.

4.2. Obyektivizm smramegiyalar

Hans Morgenthau beynəlxalq münasibətlərin fiziki elmlərdə işlədilən
elmin məntiqini qəbul etməklə faydalı çalışma biləcəyinə şübhə edirdi. İşindəki
izahlara baxmayaraq, onun nəzəri mülahizələri pozitivist metodla bir araya
çığmırdı. Anlayışdar sərbəst, çox vaxt empirik istinad obyektivi olmadan təyin
edilmişdi və səbəbiyyət təklifləri çox vaxt ziddiyyəti idi. Məsələn, güc xalis güc
hesabını birləşdirmək üçün strategiya müəyyən edilmədən, çoxqat ölçülərdə

təyin edilmişdi və Morgenthau həm dövlətlərin öz maraqlarını güc terminlərində müəyyən etdiklərini və uyğun olaraq davrandıqlarını bildirir, həm də hesab edirdi ki, kütləvi siyasət əsrində güc balans sistemi mümkün deyil. Morgenthau hesab edirdi ki, kütləvi siyasət dövlətləri öz güc maraqlarının ardınca getmək əvəzinə, Morgenthau-nun milli universalizm adlandırdığı, normativ səlib yürüşlərinin ardınca getməyə gətirir.

4.2.a. Güc demermizimmi (müəyyənliyi)

William Riker kimi alimlər ənənəvi realist formulələrdəki elmi çatışmazlıqları etiraf edir və anlayışları aydınlaşdıran və fərqi səbəbiyyət təkliflərini dırmaqlayan daha dəqiq mexanizmlər təklif edirdilər. Bu, birinci növbədə, determinist güc modellərinin aşkar maksimallaşdırma fərziyyələri ilə təkmilləşdirilməsinə gətirdi. İdeal-ənənəvi (tipik) formulə B.F.Skinnerin şəxsi (fərdi) davranış modelinin paraleli idi. Yəni, aktyorların əsasən yaşamaq və maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün oxşar motivlərə malik olduğu və hərəkətlərin ətraf mühitin obyektiv stimullarına cavab verdiyi fərz edilirdi. Ətraf mühit anarxik, diqqəti özünə – kömək strategiyasına riayət etməyi nəzərdə tutan aktyorlar arasında gücün paylanması üzərində cəmləməyə gətirən kimi xarakterizə edilirdi. Onda, empirik vəzifə gücdəki dəyişikliyi operativ müəyyən etmək və bunun davranışındakı proqnozlaşdırılan dəyişikliyə uyğun olub-olmamasını görmək idi.

Gücü ölçmək asan deyildi, lakin göstəricilər işlənilib hazırlanmışdı. Onların ən yaxşı məlum olanı J.David Singer-in rəhbərliyi altındakı Müharibənin Korelyasiyaları (COW) layihəsi ilə əlaqədardır. COW müəyyən göstəricilər dəstini təyin etmişdi və onlara gücün obyektiv ölçüsü kimi baxırdı. Bu modellərdə asılı dəyişən kimi götürülmüş dövlətlər arasında münaqişə və əməkdaşlığı ölçən verilənlər dəsti də yaradılmışdı. Müharibənin Korelyasiyaları layihəsi diqqəti müharibəyə cəlb olunmuş dövlətlər üzərində cəmləyirdi. Sonralar, 1980-ci illərdə, bu məlumatlar hərbi mübahisələrə cəlb edilmiş

dövlətləri də əhatə etməyə qədər genişləndirildi. Hadisələr haqqında verilənlər barədə bir sıra layihələr daha geniş ölkələr dəstini və davranış diapazonunu öyrənməyə cəhd edirdi. Onlar adətən davranışları ən kooperativdən (iki dövlətin bir vahid dövlətə birləşməsi) ən münaqişəliyə (silahlı hücum) qədər sıraya düzürdülər. COPDAB, WEIS və KEDs kimi hadisə verilənləri dəstləri məlumatları informasiya agentliklərindən, qəzetlərdən və şəbəkələrdən çıxarır və mənbələrin dairəsini maliyyə ilə texnologiyanın imkan verdiyi qədər genişləndirirdilər.

Mənbələrin genişləndirilməsi yeniliklərin redaktə edilmiş şəkildə seçilməsinin hadisələrə birtərəfli təsir edə biləcəyi barədə narahatlıqları azaldır. Lakin bu, davranış kateqoriyalarının hər kateqoriyanı rəqəm ilə bağlayan miqyasa keçirilməsi problemini həll etmirdi. Bu kateqorial məlumatı interval vasitəsilə mənaya malik olan miqyasa çevirmək üçün (yəni, neytral nöqtədən 4 bənd uzaqda olan kimi kodlaşdırılmış münaqişəli davranış fatik olaraq neytral nöqtədən 2 bənd uzaqda olan münaqişəli davranışdan iki dəfə daha münaqişəli olardı) alimlər nisbi əməkdaşlıq və münaqişəlik haqqında ümumi mühakimələrini əks etdirən çəkili münaqişə-əməkdaşlıq nisbəti miqyasını yaratmağa cəhd göstərirdilər.

COW-un güc ölçüləri və hadisələrin verilənləri dəsti ölçmələri təkrar edilə bilən və müxtəlif hallara tətbiq edilərkən bir-birinə zidd olmayan nəticələri təmin edən daha etibarlı üsulların saflaşdırılmasına kömək etdi. Lakin bu, ölçmələrin etibarlılığı haqqında narahatlıqları aradan qaldırmadı. Güc terminlərində, COW tərəfindən əvvəl işlədilən göstəricilər maddi ehtiyatlara və sənaye imkanlarına vurğu edir, gücün hökumətin əhalinin səfərbər etməsi, müdrik rəhbərlik və geostrateji sövdələşmə alətlərindən öz xeyri üçün istifadə ilə bağlı aspektlərini kənar qoyurdu.

Xüsusi çəkili COPDAB hesabları da etibarlılıq haqqında narahatlıqlar yaradırdı. Bundan başqa, hadisələr barədə verilənlər dəsti diqqəti yalnız ikitərəfli istiqamətlənmiş davranışlar üzərində cəmləyir və davranış hərəkətlərinə üç-tərəfli məna verilməsinə müqavimət göstərirdi. Nəticədə, bir ölkə

istiqlamətində pozitiv hərəkət üçüncü ölkənin istiqamətində neqativ hərəkət kimi programlaşdırıla bilmirdi ki, bu da Vaşinqtonun Sovet İttifaqı əleyhinə Çin Kartını oynatması kimi siyasi hərəkətləri əhatə etməyə imkan vermirdi. Bu növ mənalardan oxunması üçün sifrəcilər lazımi səriştəyə malik olmaya bilərdilər, bundan daha vacibi isə odur ki, bu, obyektiv verilənlər kimi baxılan topluya daha subyektiv yozum daxil edirdi. Güc determinist modellərin empirik sınaqları bu modellərin diqqətliyini təsdiq edə bilmirdi. Davranışın tək cə gücün paylanması əsasında proqnozlaşdırılması mümkün olmurdu. Təməl nəzəriyyəni saflaşdırmaq üçün diqqət sistemdə gücün toplanmasına (konsentrasiyasına) və gücün paylanmasının dəyişməsinə yönəldi.

Təməl model, nəzəri olaraq, dövlətlər arasındakı nisbi gücün keçiddə olduğu və münaqişənin güman edilən nəticələri barədə qeyri-müəyyənliyin yüksək olduğu halda münaqişənin daha ehtimallı olmasını gözləmək üçün uyğunlaşdırılmışdı. Bu nəzəri təkmilləşdirmələr həm də, məsələn, hökumətin vergi qoymaq və dövləti səfərbər etmək qabiliyyətini də nəzərə almaqla, gücün ölçülməsini yaxşılaşdırmaq cəhdləri ilə birləşdirilirdi. Belə modellər empirik yolla daha yaxşı nailiyyətlər qazanırdılar, lakin məqsədyönlüyü itirirdilər.

4.2.b. Gücün isə salınması (Gücün fəallaşdırılması)

Gücün dövlətlərin variantlarını məhdudlaşdırma bildiyi, lakin adətən onların davranışlarını müəyyən etmədiyi müşahidə edilmişdi. Mümkün variantların parametrləri daxilində hələ də əhəmiyyətli dərəcədə seçim imkanı qalır. Bundan başqa, dövlət başçıları güc motivini obyektiv ölçmələrin göstərdiyindən fərqli şəkildə başa düşə bilirlər. Güc nəzəriyyəsi nəzəri olaraq bunu qavranılan (dərk edilən) gücə, yəni aktyorun başa düşdüyü qaydada güc şəraitinə baxmaqla nəzərə ala bilərdi. Modellər nisbi gücün yerdəyişməsinə ön çəkiddə, empirik mənada davranış haqqında sanki daha dəqiq proqnozlar verirdi. Bəzi realistlər bu əlavələri təməl obyektivist paradigmə uyğun gələn kimi işlədirdilərsə də, digərləri bunda ziddiyyət görür və zəruri fenomenoloji ter-

minlərdə yenidən formalaşdırmaya müqavimət göstərirdilər. Əlbəttə, obyektiv güc konsepsiyasına keçmək mürəkkəb empirik problemlər qardırırdı. Gücün qavranılması müşahidəçinin davranışından asılı olmayan praktik terminlərdə müəyyən edilməli idi, əks halda izah tautoloji olurdu. Dövlətlərin çoxu üçün son iki əsr boyu bu qavramaları necə qurmaq və mövcud COW verilənlərinin miqyasına uyğun gələn ölçmələri necə aparmaq o qədər də aydın deyil.

Qavranılan gücə və fenomenoloji ehtimallara keçmək əvəzinə, gücə əsaslanan bəzi nəzəriyyələr aktyorların motivasiyası haqqında təməl konsepsiyaları təftiş etdilər. İdeal-ənənəvi güc determinizmində aktyorların motivləri gücün maksimallaşdırılması kimi sabit qəbul edilir. Bu, modelə nisbi gücün və ətraf mühitdəki obyektiv imkanların empirik təhlil əsasında davranış haqqında proqnoz verməyə imkan yaradır. Əgər dövlət gözlənilən kimi davranmırsa və ya gözlənilən nəticə alınmırsa, məsələn, daha güclü dövlət daha zəif dövlətə uduzursa, bu, post-hoc olaraq (sonradan), maraqların mövcud anlanılmasının nəticəsi kimi istəyin, iradənin və ya motivasiyanın kifayət qədər olmamasına yazıla bilər. Nəhayət, dövlətlər heç də bütün vəziyyətlərdə öz imkanlarının 100%-ni ortaya qoymur, təhlükəyə məruz qalan maraqlardan asılı olaraq öz gücünün müxtəlif miqdarını işə salır (fəallaşdırır).

Gücün işə salınması nəzəriyyələri (James March-ın adlandırdığı kimi) istiqamətində hərəkət etməklə biz modellərimizdəki bu imkanları əhatə edə bilərik, lakin Robert Keohane-ın qeyd etdiyi kimi çox baha qiymətə. Motivasiyanın, eləcə də gücə inamların səviyyəsi dəyişirsə biz tənliyi həll edə, yəni hərəkəti nisbi gücün empirik hesablanmasından proqnozlaşdırma bilmirik. Əvəzinə gücün işə salınmasının müxtəlif dərəcələrinə istinad etməklə post hoc istənilən hərəkəti izah edə bilərik. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün ya aktyorların motivasiyası fərziyyələr vasitəsilə qurulmalı, ya da empirik olaraq müəyyən edilməlidir. Neorealist nəzəriyyələr birinciyə daha çox diqqət yetirməklə hər iki yoldan istifadə edirlər.

Kenneth Waltz gücü maksimallaşdırmaq motivi fərziyyəsini təhlükəsizliyi maksimallaşdırmaq fərziyyəsi ilə əvəz etməklə güc nəzəriyyəsini təftiş etmişdir.

Təhlükəsizliyi maksimallaşdırmaq üçün obyektiv olaraq ən yaxşı yolu seçmək, gücü maksimallaşdırmaq üçün obyektiv olaraq ən yaxşı yolu qurmaqdan, əlbəttə ki, asan deyil, lakin hələ ki maksimallaşdırma fərziyyəsi yerindədir, empirik diqqət nisb güc üzərində cəmlənmişdir. Lakin Waltz-in formuləsi də gücün işə salınması problemini qəbul edir və göstərir ki, dövlətlər heç də həmişə maksimum təhlükəsizlik axtarmırlar. Məsələn, dövlətlər, əgər bu mütləq qazandıqdan əl çəkmək deməkdirsə, heç də həmişə nisbi qazancın ardınca getmirlər. Waltz dövlətlərin nisbi qahanc dalınca getməsinə gətirən şərtlərin bəzilərini açıqlamışdır. Joseph Grieco və Duncan Snidal bu şərtlərin konturlarını dəqiqləşdirməyə xüsusi diqqət yetirməklə nəzəriyyəni daha da saflaşdırmışlar. Əgər bu şərtlər başlıca olaraq obyektiv terminlərdə müəyyən edilmişdisə, əsaslı elmi baxış dayanıqlı ola bilərdi. Powell nisbi qazanc davranışını işə salmaqla, gücdən istifadə edilməsini əhatə edən vəziyyətləri əlaqələndirərək bu parametrlər çərçivəsində qalxmağa çalışmışdı. Belə vəziyyətlərin, xüsusən də gücün əsasən rəmzi mənada istifadə edildiyi nüvə əsrində hər hansı razılaşıdırılmış yolla müəyyən edilə bilməsi hələ də naməlum qalır.

Joseph Grieco nisbi qazanclar davranışının işə salınmasını gələcək güc, ümumi rəqiblər və keçmiş münasibətlərin qavranılması ilə bağlamışdır. Bu baxımdan neorealist nəzəriyyəni yenidən formulə etməsi Stephen Walt-unkuna oxşardır. Walt gücü, aktyorların bənzərliyini, müdafiə qabiliyyətini və digər aktyorların qavranılan məramoarını birləşdirmək məqsədi daşıyan ittifaq formalaşdırılması modeli qurmuşdu. Bu, təhlükəni balanslaşdırma nəzəriyyəsi, gücün işə salınmasını dəyişməyə imkan vermiş, lakin Grieco-nun formuləsi kimi fenomenoloji amillərdəki belə dəyişiklikləri proqnozlaşdıran amillərin praktiki müəyyənləşdirilməsinə əsaslanmışdır. Nəzəri olaraq burada səhv bir şey yoxdur, lakin empirik sınaq üçün çətin nəticələrə gətirir. Modeli proqnoz verən etmək üçün biz bu aktyor qavrayışlarını praktik və empirik müəyyən etməliyik. Bu cəbhədə neorealistlər kiçik bir təminat təklif edirlər. Əslində, onlar tez-tez öz nəzəriyyələrinin əsas funksiyasını fenomenoloji dəyişənləri, daha çox, şəxsiz faktlar kimi nəzərdən keçirməklə nümayiş etdirirdilər. Başqa sözlə, aktyorların

təhlükəni qavramalarının nədən ibarət olmasını müəyyən etmək üçün üsul ixtira etmək əvəzinə onlar bu qavramaların sahə mütəxəssislərinə və ya tarixçilərə məlum olduğunu fərz edirdilər.

Gücün işə salınmasına variantların daxil edilməsinin digər yolu dövlətlərin müxtəlif növ olduğunu fərz etməkdir. Bəziləri hücum, digərləri isə müdafiə motividir. Morgenthau bu fərqi etmişdi, hərçənd ki, çox tez də praktikada dövlətlərin birini digərindən belə fərqləndirməyin demək olar ki, mümkün olmadığını qeyd etmişdi. Sonradan neorealistlər hücumçu və müdafiəçi dövlətlər arasında fərqləndirməyə döndülər, lakin birini digərindən necə ayırmaq haqqında başlıca empirik dilemmayı həll etmədilər.

Əgər hücumçu və müdafiəçi fərqləri beynəlxalq münasibətlər modellərinin mərkəzi hissəsi olmalıdırsa, onda bizim bir növü digərindən empirik fərqləndirmək üçün üsullarımız olmalıdır. James Fearon bu cəhdin niyə sadə olmayacağını formal terminlərdə göstərdi. Fearon göstərirdi ki, təbliğatçılar digər dövlətlərin motivlərinin nədən ibarət olduğunu böyük inamla bildirsələr də, ehtiyatlı müşahidəçilər həmişə şübhələrə yer qoyacaqlar. Bu ona görədir ki, aktyorlar özlərinin hansı növ motivlərə malik olmaları məsələsində digər aktyorları azdırmaq üçün stimula malikdirlər və ona görədir ki, aktyorlar etibarlı vədlər vermək və beləliklə də özlərinin hansı növdən olması haqqında işarə vermək imkanlarında ciddi məxsusi məhdudiyyətlərlə üzləşirlər.

Münaqişə və əməkdaşlıq davranışında müxtəliflikləri izah etmək üçün elmi paradigmanın özək fərziyyələrinə sadıq olan ən uğurlu cəhd demokratik sülh nəzəriyyəsidir. Bu paradigmdə nisbi güc statistik olaraq idarə edilir və dövlət cütləri arasındakı münaqişə və əməkdaşlıq nəzəri olaraq qarşılıqlı təsirdə olan dövlətlərin hökumətlərinin növlərinə yazılır. Fərq demokratik və qeyri-demokratik hökumətlər arasındadır. Hər ikisinin göstəriciləri müəyyən edilmiş və dövlətləri uyğun olaraq siniflərə bölən kafi dərəcədə geniş verilənlər dəsti toplanmışdı. Bu mənada Dövlət quruluşu verilənləri çox yaxşı məlumdur.

Demokratik sülh nəzəriyyəsi proqnozlaşdırır ki, müharibə iki demokratiya arasında meydana çıxmayacaqdır və ya ən azı tez-tez baş verməyəcəkdir, baş

versə belə, digər dövlət cütləri ilə müqayisədə zorakılığın aşağı səviyyəsində qalacaqdır. Nəzəriyyənin empirik yoxlanmasına dövlətlərdəki hökumətlərin növləri ilə dövlətlər arasındakı müharibələrin əlaqələndirilməsi daxil olur. Burada suallar demokratiya tədbirlərinin hüquqiliyi və etibarlılığı barəsində qaldırılmışdı və alimlər demokratiyanın seçkilər və vətəndaş azadlıqları terminlərində ölçülməli olub-olmaması haqqında mübahisə və gəlişmiş demokratiyalarla demokratikləşməkdə olan dövlətlər arasında fərqin qoyulmalı olub-olmaması haqqında müzakirələr aparırdılar. Diqqətin öyrənilmiş dövlət cütləri və bu baxımdan müxtəlif nümunə cütlərinin seçilməsinin statistik nəticələri üzərində cəmləndirilməsi, rejimin növü və müharibə arasında bağlıqla əlaqədar da suallar qaldırılmışdı. Bu debatlar vacib olsa da, onlar normal pozitivist paradigmanın təməl parametrləri çərçivəsində aparılmışdı. Əgər biz əsaslandırma naminə statistik əlaqənin mövcud olması ilə razılaşsaq, bu əlaqələrə daxil olan mexanizmlərin necə işləməsi məsələsində böyük qeyri-müəyyənlikdə qalacağıq.

Demokratik sülh nəzəriyyəsinin ən ümumi forması bildirir ki, demokratik dövlətlər digər demokratiyalarla münasibətlərində ümumi kompromis normalarına riayət edir və sülhpərvər və ədalətli nəticələr gözləyir. Ola bilsin ki, inam həm də İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə rejimlərin dəyişməsi ilə dəyişən strateji əlaqələr nəticəsində yaranır. Bundan başqa ola bilər ki, müəyyən fərdi xüsusiyyətlərə malik liderlər demokratiyalarda daha tez-tez üstünlük təşkil edirlər. Pozitivist elmdə gözlənilə biləcəyi kimi, ümumi nəzəriyyəyə uyğun olan alt-mexanizm modelləri əlavə empirik tədqiqatlara gətirə bilər. Lakin onlar, eyni zamanda, mikro-səviyyədə yoxlanılması aktyorun qərar qəbul etməsi qara qutusunun daxilinin öyrənilməsini tələb edən inam, ümumi normalar və gözləntilər kimi konsepsiyaları da işə cəlb edə bilər. Neorealitlərdən fərqli olaraq, demokratik sülh nəzəriyyəçiləri özlərinin obyektivist nəzəriyyələrinə fenomenoloji və ya praktik olaraq müəyyən edilə bilən müəyyən konsepsiyaları daxil etməzlər, lakin onların tədqiqat gündəlikləri ob-

YEKTIVIST VƏ FENOMENOLOJİ NƏZƏR NÖQTƏLƏRİ ARASINDA KÖRPÜ SALINMASI EHTİYACINI NÜMAYİŞ ETDİRİR.

4.3. Fenomenoloji smramegiyalar

1950-ci illərdə və 1960-cı illərin əvvəllərində, obyektivist istiqamətdə işləyən elmi realistlər güc nəzəriyyəsini saflaşdırmağa çalışan vaxt, digər alimlər fəvqaladə fenomenoloji istiqamət yaradırdılar. Bu fenomenoloji alimlər dövlətlər arasındakı münasibətləri fərdi dövlətlərin hərəkətlərinin məhsulu kimi qəbul edir və hesab edirdilər ki, dəyərlər, münasibətlər və aktyorların inamları bu hərəkətlərə yönəldilir. Ona görə də alimlər xarici siyasətdə qərarın qəbul edilməsinin öyrənilməsinə, xüsusən də vasitəsilə aktyorların dünyanı qavradıqları idrakı linzaların müəyyən edilməsinə başladılar. Richard Snyder, H.W.Bruck və Burton Sapin belə vasitəli qərar qəbul etmə prosesini – dəyərlər, münasibətlər və onları daşıyan daxili oyunçular da daxil olmaqla – təsvir etmək üçün işlənilə biləcək həlledici anlayışları müəyyən edən struktur təklif etdilər. Elə həmin vaxt Kenneth Boulding göstərirdi ki, liderlərin digər ölkələr haqqında malik olduqları idrakı təsvir hərəkət barədə seçimi istiqamətəndirir və bu təsəvvürün iki ən vacib toplananı digər ölkələrin imkanlarının qavranmasıdır. O hesab edirdi ki, amilləri empirik müəyyənləşdirməklə xarici siyasət hərəkəti izah edilə bilər.

1970-ci illərdə Michael Brecher əsas fenomenoloji arqumentin empirik gerçəkliklə necə əlaqələndirilə biləcəyini nümayiş etdirərək, İsrailin qərar qəbul etməsini öyrənmək üçün müfəssəl işlənmiş konseptual struktur təklif etdi.

Robert Jervis fenomenoloji perspektivin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə necə dəyişdiyini nümayiş etdirdi və diqqəti sosial psixologiyadakı inkişafa yönəltdi. O, dünyagörüşləri və inamların empirik tədqiqatlarını istiqamətləndirə biləcək mühüm ümumi «düzgün qavranılmaları» və ümumi idarəki meyllərin məcmusunu müəyyən etdi. Aktyorların qavrama qabiliyyətini

inikas etmək üçün Robert Axelrod aktyorların mərkəzi konsepsiyaları, məqsədləri və səbəbiyyət inamları da daxil olan strategiya təklif etdi.

Diqqətin beynəlxalq münasibətlərin idraki və qərar qəbul etmə dəyişənləri üzərində cəmlənməsi sosial psixologiyada və ümumiyyətlə sosiologiyada idraki inqilabla paralel gətirdi. Bu inqilab belə bir təklifi önə çəkirdi ki, insan idraki təkcə ətraf mühitdəki amillər əsasında proqnozlaşdırıla bilməz. O, insanın idrakına ətraf mühit qüvvələrinin, fərdi xüsusiyyətlərin və fərdi təcrübənin təsir etməsi ilə mübahisə etmirdi. Onun mübahisə etdiyi bundan idarət idi ki, aktyorların təsəvvürlərinin və dünyanı qavramalarının formalaşmasına təsir göstərən proseslər və qüvvələr o qədər mürəkkəb və çoxsaylı mümkün səbəblərə malik olandır ki, bu məsələ barədə bilavasitə empirik tədqiqat aparmadan alimin aktyorun nə fikirləşdiyini biləcəyini fərz etmək elmi cəhətdən adekvat deyildir. Psixologiyada bu sadəcə olaraq iştirakçının təcrübəsinin manipulyasiyanı planlaşdırdığı qaydada qavradığını fərz etmək əvəzinə, onların nə düşündüyünü bilavasitə müəyyən etmək üçün təcrübəyə manipulyasiya yoxlamalarını daxil etmək mənası daşır. Beynəlxalq münasibətlərdə və digər təbii şəraitlərdə bu, alimlərin ətraf şəraiti inşasından bunların nə olmalı olduğunu proqnozlaşdırma biləcəklərini fərz etməkdənsə, liderlərin və digər aktyorların təfəkkür tərzini müəyyən etmək üçün strategiyaların qurulması mənasını daşır.

Fenomenoloji modellər idraki və qərar qəbul etmə konsepsiyalarını öngörülmiş beynəlxalq hərəkətlərlə bağlayır. Alexander George icra kodeksləri ilə hərəkət arasındakı səbəbiyyət əlaqələrini hərtərəfli aydınlaşdırmaq üçün ilk cəhd göstərmişdi. Stephen Walker və Harvey Starr bu istiqamətdə daha uzağa getmişdilər. Geniş inkişaf etdirilmiş idraki model instinktiv (anadangəlmə) namərdlik modeli idi. Bu modeldə düşmən gözündə baxılan ölkəyə qarşı aqressiv hərəkət edilməsinə gətirəcək bir neçənisbi, həm də alt-anlayışlı düşmən obrazı öngöülürdü. Düşmən obrazının təsdiq edilmiş məlumata qarşı dözümlü və ya ən azı yüksək müqavimətə malik olması öngörülürdü. Modelin daxili etibarlılığının empirik olaraq kifayət qədər güclü

olduğu göstərilmişdi və o, bir sıra konkret analitik vəziyyətlərdə tətbiq edilmişdi.

Əsas fenomenoloji istiqamətdə ən nüfuzlu struktur subyektiv gözlənilən fayda (SEU) paradimidir. Bu strukturda ən vacib konsepsiyalar aktyor dəyərləri və aktyorların hərəkətlərinin faydalılığı haqqında aktyorların gümanlarına başlanğıc verən situasiyanı qavramasıdır.

Herbert Simon-un bildirdiyi kimi, əgər bu struktur «insanlar öz etdikləri üçün səbəbə malikdir» dən artıq bir şey deməlidirsə, onda həm aktyorların dəyərlərini (faydalılığı formalaşdıran motivləri), həm də aktyorların gözləntilərini (situasiyalar və inamların səbəbləri haqqında subyektiv konstruksiyaları) empirik olaraq müəyyənləşdirmək zəruridir. Eyni zamanda, hesablamaların necə aparıldığını müəyyən edən (1) statistik rəasional maksimallaşdırma nəzəriyyəsi, (2) aktyorların qeyri-müəyyən optimal seçimi axtarmayaraq, onları təmin edən ilk variantı götürəcəyini fərz edən məqbulluq nəzəriyyəsi və (3) imkanların qazanc və itki terminlərində təsvir edilməsinin seçimə təsir göstərdiyini hesab edən perspektiv nəzəriyyəsi kimi köməkçi nəzəriyyələrin daxil edilməsi də zəruridir.

Subyektiv gözlənilən fayda nəzəriyyəsinə elmi realist nəzəriyyənin obyektivist variantı ilə qarışdırmamaq vacibdir. Sonuncuda obyektiv stimullaşdırıcı strukturların ətraf mühitdə olduğu hesab edilir və aktyorların davranışı, onlar bu stimullaşdırıcı strukturları «sanki» başa düşdükləri və statistik rəasional güc maksimallaşdırılması qaydasında hesablamış olduqları kimi davranacaqlarını deyən nəzəriyyə ilə proqnozlaşdırılır. SEU nəzəriyyəsi faydalılığın hesablanması, aktyorlara müxtəlif fayda ierarxiyaları qurmata və ətraf mühitin müxtəlif idraki konstruksiyaları ilə işləməyə icazə verən subyektiv xarakterinə vurğu edir. Beynəlxalq münasibətlərin tətbiqində bu fərq yaygınlaşmışdı.

Fenomenoloji subyektiv gözlənilən fayda strukturu dili qəbul edilmişdi, lakin çox vaxt əslində obyektivist və qeyri-fenomenoloji qalmaqda davam edən empirik strategiya ilə birgə. Məsələn, Bruce Bueno de Mesquita-nın nüfuzlu

The War Trap və onun David Lalman ilə sonrakı *War və Reason: Domestic and International Imperatives*, kitablarında gözlənilən fayda modelində mərkəzi dəyişənlər, yəni fayda və gözləntilər obyektivist göstəricilərlə ölçülmüşdü. Faydalar ittifaq portfellerinin obyektiv konfigurasiyasını müqayisə etməklə qiymətləndirilmiş, gözləntilər isə vuruşan tərəflərin fərqləri azaldıqca artan mürəkkəblikləri hesaba almaq üçün daxil edilmiş obyektiv təshih əmsalına malik COW verilənlərində göstərilən gücün obyektiv ölçüsünə bərabər olması fərziyyəsi daxilində ölçülmüşdü. Konseptual müzakirə ənənəvi güc detersivist verilənləri qərar qəbul etmə dilinə çevirir, lakin empirik sınaq hələ də COW-un, müttəqilərin indi gücün yeniləşdirilməsindən daha çox fayda kimi nəzərdən keçirilən payı ilə tamamlanmış, güc ölçülərinin əlaqələrinə əsaslanır.

Dan Reiter-in *Crucible of Beliefs: Learning, Alliances and World Wars* işi kimi digər tədqiqatlar da fenomenoloji baxışların dilini və yarlıqlarını olduğu kimi qəbul edir, lakin praktik şəraitdə bu konsepsiyaları alimlərin başa düşdüyü qaydada, ətraf müht tərəfindən sanki artıq müəyyən edilmiş kimi nəzərdən keçirir. Məsələn, Reiter aktyorun nəhəng güclərin məramlarını qavramasının, nəhəng gücün (istər təftişçi, istər status quo olsun) əvvəlki illərdə (əvvəlki dövrün alim tərəfindən yaradılmış bu obyektiv mənzərəsi çərçivəsində) digər nəhəng güc ilə və ya nəhəng gücün regional müttəfiqi ilə hərbi böhrana başlayıb-başlamamasının eyni olduğunu fərz edir. Eləcə də, Reiter imkanları müəyyən etmək üçün COW verilənlərindən istifadə etməklə aktyorun müharibənin nəzəng gücün imkanlarının nisbi payının potensial təftişçi tərəfindən yoxlanması nəticəsində başlayacağı ehtimalını qavramasını müəyyən edir.

İdraki konsepsiyaların empirik gerçəklilə (dəlillərlə) əlaqələndirilməsinin digər yolu aktyorların bəyanatlarının və seçimlərinin öyrənilməsidir. Bəyanatların öyrənilməsi sistemli kontent-təhlil, söhbətin dilçi təhlili, yeganə cavaba malik sual kimi tədqiqat alətləri, struktur müsahibələri, sərbəst müsahibələr, habelə fokus (məqsəd) qrupları və interaktiv dialoq vasitəsilə

aparılmışdı. Bu üsullardan bəziləri aktyorların dəyərləri və qavrayışları haqqında etibarlı ölçülər təmin etsə də, onlar Müharibənin Korelyasiyasıq (COW) dövlətlərin zamana görə əhatə etməsi ilə müqayisə ediləcək geniş dövlətlərarası məlumatlar dəsti yaratmaq üçün istifadə edilə bilmir. Bu metodlardan çoxu iştutumlu olaraq qalır, müsahibə aparmaq üçün kifayət olan səriştəyə malik, habelə kontekstə və aktyorun jarqonuna uyğun alətlər qura bilən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edir.

Fenomenoloji dəyişənlər üçün etibarlı müşahidə edilən göstəricilər qurmaq yalnız ölçmələrin reproduktivliyini yaxşılaşdırmaqla əldə edilə bilməz. Həm fəlsəfi, həm də siyasi səbəblərdən alimin sadəcə olaraq aktyorların nə dediyinə qulaq asmaqla və ya nə etdiyini görməklə aktyorun dəyərlərini və dünyaya baxışını necə təsvir etməyi biləcəyinə inanmaq sadələşmə olardı. Əslində dəyərlər və dünyagörüşü ideyaları müşahidə altında olan aktyora deyil, alimə məxsus konsepsiyalardır. Əgər biz dil və anlayışlarla vasitələndirilməyən təmin induksiyağa inanmırıqsa, bu məqsədə deduktivdən başqa bir üsulla çatmaq mümkün deyil. Yəni, ola bilsinki, alimlərin aktyorlarla qarşılıqlı dialoq yoluyla konsepsiyalar qurmağa, sonra isə aktyorun münasibətini hansı konsepsiyaların daha dəqiq təsvir etdiyini fikirləşib tapmağa və nəhayət, bu imkanları tədqiq etmək və ya alimlərin bu əqli mövqeləri aşkarlamaq üçün fikirləşdikləri seçimləri gözləməyə ehtiyacı var. Tədqiqatlar yuxarıda göstərilmiş müxtəlif üsullarla aparıla bilər, lakin ənənvi olaraq, təməldə pozitivist olan bu məntiqə uyğun aparılır. Ola bilsin ki, bir neçə nümunə mövqeni daha aydın edər.

Məsələn, əgər Qorbaçov tədqiq edilən aktyorcusa, onun dəyərlərinin və dünyagörüşünün rəqabət aparan modelləri qurula bilər. Qorbaçovun hər bir modeli halında alim mülahizə yürüdə bilər ki, əgər bu model doğru təsvirdirsə, Qorbaçovun öngörülmiş şeylər dəstini söyləməsini və ya etməsini görməliyik. William Riker hesab edir ki, formal dildə belə nəticələrin məntiqini sistemləşdirib, sonra isə hansı modelin ən yaxşı proqnoz verdiyini görmək üçün empirik qeydləri yoxlamağımız düzgün olardı. Bu yolla beynəlxalq münasibətlərin tədqiqinin müasirləşdirilmiş variantından istifadə edən iqtisadi

tədqiqatlara paralel gedə bilərdi. Əlbəttə, iqtisadiyyatda olduğu kimi, əgər bu üstünlüklər sonradan onların çıxarıldıqları hərəkətləri izah etmək üçün istifadə edilirsə, tədbir tautoloji olur. Deməli, çıxarılan dəyərlər və qavrayışlar, izah edilməsi üçün istifadə ediləcəklərdən fərqli olan bəyanat və hərəkətlərdən çıxarılmalıdır. Bu, diqqəti beynəlxalq münasibətlərdən fərqlənən sahələrdə cəmləməklə və ya iqtisadçıların aşkarlanmış üstünlükləri gələcək bazar meyllərini xəbər vermək üçün istifadə etdikləri qaydada, yəni bir zaman kəsiyində çıxarılmış dəyər və qavrayışları digər zaman kəsiyində işlətməklə edilə bilər.

Qorbaçovun məqsədlərinə digər yanaşma hərtərəfli müsahibələr aparmaq və mətni təhlil etmək ola bilərdi. Alimlər, modelləri hərtərəfli aydınlaşdırmaq əvəzinə Qorbaçovun təklif etdiyi hekayəti yenidən təkrar etməyə üstünlük verə bilərdi. Bu proses ehtiyac olduqca mətnin seçilməsi baş verəcəkdir. Nəqlin yalnız bir hissəsi yenidən istehsal ediləcək. Təbii ki, bura, mətnin alimlərin Qorbaçovun dəyərlərini və dünyaya baxışını daha çox əks etdirən hesab etdiyi hissələri daxil olacaqdır. Alimlər, həmişəki kimi, işlətdikləri məntiqi yolla çıxarılış məntiqi ətraflı izah edəcəklər, lakin zaman-zaman sadəcə olaraq özlərinin ekspert rəylərini, region və subyekt haqqında hissələrini də bəyan edə bilirlər. Əlbəttə, bu, onların təqdimatlarını yararsız edə bilməz, lakin həqiqətən də onların yenidən təkrar edilməsini qyeri-mümkün edə bilər. Xalis induksiya mümkün olmadığından, alimlərin işlətdikləri əqli konsepsiyaların Qorbaçovun başında olduğunu bəyan edən qeyri-məntiq maddiləşməni qəbul etmədən bunun izah edilib-edilmədiyi haqqında deduktiv sıçrayışdan qaçmaq mümkün deyil.

Çoxlu sayda fenomenoloji yanaşmalar psixologiyadan çıxarılmış konsepsiyalar və nəzəriyyələrə istinad edir, ona görə yox ki, onlar aktyorların irrasional olduğunu hesab edirlər, daha çox ona görə ki, hadisəni anlamaq üçün biz təkcə aktyorların deyil, alimlərin də nəzər nöqtəsini qiymətləndirməliyik. Fenomenoloji istiqamətdə fəaliyyət göstərən alimlər, gerçəkliyin aktyorlar tərəfindən qurulmuş konstruksiyasını alimlərininki ilə müqayisə etmək və kənara çıxmaların irrasional olduğunu bəyan etmək əvəzinə, bu müqayisədən imtina

edir və aktyorların dəyərlərini və dünyaya baxışlarını təqdim etmək üçün işlətdikləri konseptual aparatı saflaşdırmaq üçün psixologiya və idraki elmlərdən istifadə edirlər. Bu ənənədəki alimlər, aktyorların öz düşüncələrini sxematik və senari şəklində təşkil edəcəklərini gözləməklə, mövcud informasiyadan daxil olan informasiyanı tənzim etmək üçün istifadə etməklə, hissələrə yaddaşa və idraki emala təsir göstərməyə icazə verməklə və məlumatları statistik qaydalara riayət etməyən yollarla birləşdirməklə müşahidə edilən dünyanın daha dəqiq və faydalı konseptual modellərini kəşf etməyə ümid edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərdəki fenomenoloji ənənə elmə pozitivist yanaşmadan imtina etmir. O, onu aktyorların dəyərlərini və inamlarını müəyyən etmək üçün beynəlxalq ətraf mühitin xarakterinin əvəzinə tətbiq edir və fərdi aktyorlardan alınmış (çıxarılmış) şəkilləri birləşdirməklə ətraf mühitin mənzərəsini inşa edir. Beynəlxalq aktyorların psixoloji xassələr malik antropomorfik agentlər kimi nəzərdən keçirilməsi empirik tədqiqatların yolunda nəhəng maneələr yaradan sadələşdirmələr tələb edir. Birincisi, bu yanaşmalar kimin dəyərlər və münasibətlərinin əhəmiyyətli olduğunu, eynilə də kimin səsi və seçiminin öyrənilməli olduğunu praktik olaraq müəyyən etməlidir. Ali rəhbər mühümdür, yoxsa dövlət sistemindəki digər adamların inam və dünyaya baxışları üstündür? İkincisi, əgər çoxlu sayda adamlar mühümdürsə, biz kollektiv aktyor kimi onların şəkillərini necə birləşdirməli və qurmalıyıq? Ümumi təqdimata kimin baxışını və hansı nisbətdə daxil etmək qərarını necə qəbul edək? Eləcə də, çoxlu sayda müxtəlif adamların bəyanatlarından və seçimlərindən oğurlamaqdan, seçməkdən və bizim artıq əvvəldən mövcud olan münasibətimizə və təəssüratımıza uyğun olan qrup təsəvvürlərini qurmaqdan necə qoruna bilərik? Bundan başqa, malik olduğumuz fərdi verilənlərdən qrup üçün ümumiləşdirmələrə necə keçməliyik? Qrupların stereotipləşdirilməsi, onlara xarakterik və dəyişməz xassələrin yazılması (aid edilməsi) problemi yaxşı məlumdur.

Rasionalist görüşlər agentləri məqsədyönlü hərəkətlər edən kimi gbtürsələr də, etiraf edirlər ki, ayrılıqda götürülmüş hər bir aktyor çoxsaylı

aktyorların qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənən sosial sistemin bir hissəsidir. Rəasionalist nəzəriyyələrin sistemlərin və qarşılıqlı təsirin xassələrini öyrəndiyi müxtəlif yollar mövcuddur.

4.4. Rəasionalizm yollar və qarşılıqlı məsir

Həm obyektivist, həm də fenomenoloji istiqamətlər çoxlu sayda aktyorlar arasında qarşılıqlı təsiri izah edən və eyni zamanda sistemi bütövlükdə təsvir edən nəzəriyyələr yaratmışdır. Silahlanma kimi davranışın modelləşdirilməsi oyun nəzəriyyəsinin beynəlxalq münasibətlərə ilkin tətbiqini təmin etmişdi. Belə modellər iki aktyor üçün qərar vermə qaydalarını təsis edir, sonra isə sistemdəki qarşılıqlı təsir nümunəsini proqnozlaşdırırdı. Silahların qarşılıqlı tədarükü nümunələri barədə fərqli proqnozlar verən çoxlu modellər qurulduqdan sonra, hansı modellərin ən dəqiq olduğunu müəyyən etmək üçün bu modellər tarixi qeydlərlə müqayisə edilə bilərdi.

Məsələn, interaktiv proseslər bir aktyorun silah tədarükünün digər aktyorun ekvivalent əks hərəkətinə rast gələcəyi qarşılıqlardan biri kimi modelləşdirilə bilərdi. Alternativ olaraq, invers (əks) qarşılıqlı modeli bir aktyorun qüvvə toplaması və ya nümayişinin qarşısında digər aktyorun sakitləşməsinə və güzəştə getməsinə proqnozlaşdırıla bilərdi. Russell Leng belə modelləri Sovet-Amerika Soyuq Müharibəsi və digər ikitərəfli böhranları öyrənmək üçün istifadə etmişdi. O, belə nəticəyə gəlmişdi ki, Soyuq Müharibə qüvvə hesabına sülh invers qarşılığından daha çox «diş əvəzinə diş» spiral artımı

Östərmişdir. William Gamson və Andre Modigliani Soyuq Müharibənin alternativ nəzəriyyələrini yoxlamaq üçün formaca birmənalı olaraq fenomenoloji olan bənzər strategiyadan istifadə etmişdilər.

Oyun nəzəriyyəçiləri müxtəlif sövdələşmə münasibətlərinin məntiqi dinamikasını tədqiq etmişlər. Müxtəlif münasibətlərin necə işlənməsinin formal riyazi terminlərdə müəyyənləşdirilməsi, məsələn, dustaqların dilemması oyunun cücə və ya maral ovundan nə ilə fərqlənməsi. Çoxlu sayda oyun nəzəriyyəçiləri

müşahidə edilən dünya ilə özlərinin tərtib etdikləri qarşılıqlı təsirdə olan müxtəlif sistemlərin formal modellərinin bənzərliyini ölçməyə cəhd göstərirdilər. Əlbəttə, empirik bənzərlik barədə bu mühakimələr modelin məntiqinin izahı (eksplikasiyası) qədər böyük ziddiyyətlər yarada bilər.

Bütöv sistemlərin qarşılıqlı təsir nümunələri kimi öyrənilməsi üçün başqa strategiya modelləşdirmədən (simulyasiyalardan) istifadə edilməsidir. Modelləşdirmə alimlərə modellərinin ardıcıl olaraq oxşar nəticələrə gətirib-gətirmədiyini görmək və müxtəlif mümkün səbəbiyyət amillərini idarə etməyin nəticələrini müəyyən etmək üçün öz eksperimentlərini dəfələrlə təkrarlamağa imkan verir. Bu eksperimental strategiya tarixə əsaslanan tədqiqatlar üçün faktazidd (kontr-faktual) arqumentlərdən başqa hər hansı digər formada əlçatmazdır. Modelləşdirmə belə faktazidd fikri təcrübələri idarə etmək üçün sistemli metod təmin edir. Məsələn, Robert Axelrod modelləşdirmədən verilmiş müxtəlif növ aktyorların «dişə-diş» strategiyaçının məntiqi nəticələrini tədqiq etmək üçün istifadə edirdi. Lars Eric Cederman millətlərin formalaşması və qarşılıqlı təsirini təsvir etmək üçün kompüter modeli yaratmışdı. Cederman-ın modellərində milli gücün paylanması müəyyən zaman keçdikcə, aktyorlar qarşılıqlı təsirdə olduqca meydana çıxır. Meydana çıxan bu strukturlar konkret modelin tarixini təsvir edir. Cederman bu metoddan struktur paylanmalarının baş verib-vermədiyini və realistlərin fərz etdiyi tərzdə müharibələrlə əlaqəli olub-olmadığını yoxlamaq üçün istifadə edir. Oyun-nəzəri modellərdə olduğu kimi, alimlər Cederman-ın modellərinin proqnozlaşdırdığı nümunələri müşahidə edilən dünyanın tarixi sənəməsi ilə müqayisə edə və bu yolla rəqabət aparan modellərin dəqiqliyi barədə hökm verə bilərlər.

Oyun nəzəriyyələrinə və modellərə aktyorların alt-modelləri daxildir, lakin adətən onlar diqqəti qarşılıqlı təsirlə bağlı dəlillər üzərində cəmləyirlər. Başqa sözlə, onlar hər bir aktyorun motivləri və qavrayışları üçün istisnaar göstəriciləri qurmur, əvəzində bunları modelə qoyur və motivlər və qavrayışlar barədə fərziyyələrin dəqiq olacağı halda uyğun qarşılıqlı təsirin nəyə bənzədiyini modeldən alırlar. Bu yolu keçən alimlər sonra sistemli münasi-

bətlərin modelində gözlənilən münaqişə və əməkdaşlığın növünü və ölçüsünü bu məsələlərə aid empirik dəlillərlə tutuşdururlar. İki və ya daha çox aktyorun dəyərlərini və dünyagörüşünü təcrübi olaraq müəyyən edib, sonra bu hesablamalardan qarşılıqlı təsiri proqnozlaşdırmaq da mümkündür. Məsələn, Herrmann və Fischerkeller bu növ idraki anaşmanın xeyrinə əsaslar gətirmişlər. Onlar İran, İraq, Birləşmiş Ştatlar və Sovet İttifaqında dünyagörüşlərini empirik olaraq müəyyən edir, onları hərəkətləri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edir, strateji hərəkətin eynizamanlı (sinxron) və gecikdirilmiş proqnozundan isə qarşılıqlı təsirin modelini qabaqcadan xəbər vermək üçün istifadə edirlər. Motiv və dünyagörüşünü ayrıca hərəkət ilə əlaqələndirmək cəhdi yolundakı bəzi problemləri aradan qaldırmaq üçün, onlar hadisələri strateji mənağa malik dəstlərə qruplaşdıran strateji manuskript konsepsiyasından istifadə edirlər.

Qarşılıqlı təsir və münasibətlərin bütöv sistemi agentlərdən çıxış edən modellərin birləşdirilməsi vasitəsilə qurula bilərsə də, diqqəti bütövün xarakteri üzərinə cəmləyərək, sistemin ayrı-ayrı vahidlərə təsirini də nəzərdən keçirmək olar. Beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı təsir sistemi kompleksinin necə ola biləcəyini nəzər almaqla, sistemi təşkil edən hissələri təsvir etmək də htiyac duyulan nəzəri vəzifə ola bilər. Konstruktivistlər bütövü tədqiq etməyin hissəsi olan ən azı iki məsələni qeyd edirlər:

- (1) aktyorların bölüşdürdüyü ən mühüm və ona görə də münasibətləri müəyyən edən ideyaları müəyyən etmək və
- (2) alimlərin bütövü təsvir etmək üçün istifadə etdikləri dilin daxilində qoyulmuş güd münasibətlərini və alimin fəaliyyət göstərdiyi siyasi səhnəni tənqidi nəzərdən keçirmək.

4.5. Konstruktivist nəzəriyyələr

4.5.a. Tənqidi nəzəriyyə

Məqsədyönlü seçimin obyektivist və fenomenoloji nəzəriyyələrinin hər ikisi elə işləyir ki, sanki alim tədqiq edilən siyasi proseslərin bir hissəsi deyildir. Məsələn, fenomenoloji yanaşma, obyektiv gerçəkliyin aktyorlar arasında

ümumi qavrayışa gətirdiyini fərz etməsə də, bir-öiri ilə qarşılıqlı təsirdə olan fərqli dünyagörüşünə malik aktyorların təsvirini münasibətlərin obyektiv təsviri kimi qəbul edir. Elmi tədbiri biri konseptual və nəzəri, digəri isə empirik və müşahidə edilən iki fərqli dünyanın ümumiləşdirilməsi kimi nəzərdə tutmaq pozitivist baxışların nüvəsindədir, lakin bu da tənqiddən azad etmir. Ən ümumi tənqid ondan ibarətdir ki, alimlərin çəkdiqləri mənzərələr onların təsvir etdiqləri siyasi proseslərin bir hissəsinə çevrilir və ona görə də onları gücləndirmək və ya dəyişdirməklə izah edilməli proseslərə təsir göstərir.

Fenomenoloqlar hesab edirlər ki, sosial elmlər təbiət elmlərinə bənzər deyil, çünki subyektlər obyektlərin ola bilməyəcəyi tərzdə yaradıcı və fəal ola bilirlər. Tənqidi nəzəriyyəçilər daha da uzağa gedir və bildirirlər ki, sosial elmlər təbiət elmlərindən həm də ona görə fərqlidirlər ki, tədqiqat subyektləri onlar haqqında alimlərin yaratdığı biliklərin təsirinə məruzdurlar. Adətən obyektlərin fiziki hərəkət nümunələri bu nümunələri izah edən elmi nəzəriyyələrin təsiri altında dəyişmir. İnsan subyektləri isə sosial elmlərdən faydalana bilər və bu öyrənmə sonrakı davranışda dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Sosial elm nəzəriyyəsinin yaradılması və yayılması onun düzgün olduğuna inanacaq adamların gələcək davranışlarına təsir edə biləcəyindən, elmi tədbir aktyorları arasında siyasi qarşılıqlı təsirin bir hissəsinə çevrilir. Bu, konsepsiya, model və empirik sınaqların yaradılmasının sadəcə akademik nəticələrə deyil, həm də şəxsi maddi maraqlara xidmət edən strateji gündəliyin bir hissəsi olması barədə fikirlərə gətirir. Məsələn, ətraf mühitin yalnız öyünəyardım qaydaları ilə idarə edilən anarxiya kimi anlanılması (konseptuallaşdırılması) zəiflərə nisbətən güclü dövlətlər üçün daha cəlbədicə ola bilər və realist konsepsiyanı Birləşmiş Ştatlar kimi supergüclərdə daha populyar edə bilər. Ətraf mühitdə davranış ictimai (societal) öhdəliklərin və normaların idarə etdiyini əsaslandıran konsepsiyalar isə daha az güclü dövlətlərdə, məsələn, müasir Böyük Britaniyada daha populyar ola bilər.

Müasir aktyorların əqli dünyasının bir hissəsinə çevrildiyindən nəzəriyyənin etdiyi təsir rəngarəng ola bilər. Liderlər modelləri maddiləşdirdikdə,

onları özügerçəkləşən peyğəmbərliklərə çevirirlər. Onlar indi, nə etdiklərini başa düşdükdən sonra, əvvəl riayət etdikləri nümunəni ləğv etməyə qərar verdikdə yeni gerçəkliklər yaradırlar. Məsələn, Soyuq Müharibə qarşılıqlı şübhələrin spiral modeli idisə, bu neorealist nəticə liderlərin münasibətinin bir hissəsinə çevrilən kimi, onlar təhlükəsizlik dilemmasının dinamikasını görə və onu dəyişdirmək üçün hərəkət edə bilərdilər. Ola bilsin ki, ən çox Hegel və Marx-ın erkən işləri ilə əlaqəli olan bu fəlsəfi məqam beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi üçün konkret tətbiqlərə malikdir. Məsələn, bu, təsisatlanmış ideyaların aktyorları dəyişməsi haqqında gözləntilərə gətirir. Deməli, onlar onların ilkin yaradılmasına gətirən orijinal agent – əsaslı hesablamaların çərçivəsindən kənar da mövcud ola bilər.

4.5.b. Təsisatlar və ideyalar

Ernst Haas bu prosesin necə baş verdiyini göstərmişdir. O bildirir ki, beynəlxalq təşkilatlar müəyyən ideyaları qabağa apara və problemlər barədə düşünmə tərzini yarada bilər ki, bu da sonradan dövlətlərin problemləri başa düşməsi və onların öz maraqlarını müəyyən etməsi üsullarına təsir göstərir. Haas adətən ekspertizaya hörmət edilən, texniki sahələrlə məsələləri uzlaşdıran təşkilatlardan başlayır və beynəlxalq təşkilatda ümumi olan texniki dilin və münasibətlərin qəbul edilməsinin dövlətdəki proseslərə necə təsir edəcəyini göstərir. Bu nəzəri bəyanatı dəstəkləmək üçün istifadə edilən sübutlara tez-tez beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin sosioloji tədqiqatları daxil olur.

Empirik strategiyaya adətən təşkilatda populyar olan ideyaların sonrakı dövrlərdə iştirakçı dövlətlərin həlledici liderləri tərəfindən qəbul edildiyini göstərmək daxil olur. Çox vaxt səbəbiyyət bəyanatı başlıca olaraq ideyanın beynəlxalq təşkilatda dövlətin rəhbər dairələrindən əvvəl aşkarlandığını qeyd edən ardıcıl zaman qrafikinə təqdimatı ilə əsaslandırılır. Bu metoda, ideyanın beynəlxalq təşkilatdan maraqlar haqqında dövlət səviyyəli müzakirələrə qədər gəlib çıxması yolunun izlənməsi cəhdi də daxil edilə bilər. Heç də həmişə bu

cəhdlərin tərkib hissəsi olmayan səbəbiyyət məntiqini gücləndirməyin bir üsulu korrelyasiya məntiqinin daxil edilməsi ola bilər. Bu, təşkilatdan kənarında olan dövlətlərin təşkilata daxil olandan fərqli ideyaları qəbul edib-ətməməsini aydınlaşdırardı.

Təsisati təsirlərin bir qədər fərqli, neoliberal nəzəriyyəsi Robert Keohane tərəfindən işlənmişdir. Bu nəzəriyyədə təsisatlar əməkdaşlığı əlaqələrin beynəlxalq münasibətlərə xas olan səmərəsizliyi və risklərini idarə etməkdə irəli aparırlar. Bəzi təsisatlar razılaşmalara uyğunsuzluğun yoxlanmasını təmin etmək və qaydaların pozulmasına görə müəyyən növ sanksiyalar, habelə hökm çıxarma mexanizmlərindən kənar çıxmalar barədə erkən xəbərdarlıq etməklə təhlükəsizlik dilemmasını aradan qaldırmaqda aktyorlara kömək edir. Neoliberal təsisati nəzəriyyələr tez-tez iqtisadiyyat səltənətində empirik olaraq sınaqdan keçirilmişdir. Təhlükəsizlik səltənətində də bəzi cəhdlər göstərilmişdir. Bu tədqiqatlarda sübutlara adətən təsisatlanmanın və əməkdaşlığın ölçüləri daxil olur. Hər ikisi adətən obyektivist terminlərdə nəzərdən keçirilir, korrelyasiya isə təsisatlanmanın daha yüksək və daha dərin səviyyələri arasında, eləcə də əməkdaşlığın daha yüksək səviyyələri arasında axtarılır.

Əlbəttə, təsisatlanma və əməkdaşlıq arasındakı münasibətlər təsisatların əməkdaşlığa səbəb olması haqqında səbəbiyyət bəyanatını heç də həmişə ödəmir. Səbəbiyyət oxu digər istiqaməti də göstərə bilər. Təsisatlanmanın və ümumi ideoloji icmada üzvlüyün səbəbiyyət əhəmiyyətinə vurğu edən arqument, çox vaxt təsisatların agentlərə, xüsusən də onların davranışını idarə edən ideyalara, mənsubiyyətə və öz maraqlarını anlamağa təsiri ilə əlaqədar bəyanatlara istinad edir. Təsisatların agentləri nə dərəcədə dəyişə bilməsi, realist və neoliberal təsisatçılar arasında aparılan cari debatın ən çətin yerində duran sualdır.

4.5.c. Normalar

Nəzəri quruculuq (inkışaf). Təsisatlarda nümunələrlə əyaniləşdirilmiş ideyaların üzvlərin mənsubiyyətinə (şəxsiyyətinə) təsir göstərməsi barədə geniş

yayılmış konstruktivist argument normalar sahəsində empirik yolla tədqiq edilmişdir. Nəzəri argument bundan ibarətdir ki, davranışı məcbur etmə yolu ilə dəyişə bilən icbari maddi gücdən fərqli olaraq, normalar davranışlara aktyorların motiv və inamlarını, yəni onların öz maraqlarını anlamasını dəyişməklə təsir göstərir. Ona görə də normalar təkcə onlar pozulduqda nə baş verə biləcəyi haqqında nəticələri ətraflı aydınlaşdıran məntiqli deyil, həm də hansı davranış münasibdir məntiqini doğurur. Yəni, kim nə etməlidir. Təsisatlarda normaların əyaniləşdirilməsinin həm təsisatda olan, həm də ona qoşulmaq istəyən aktyorları sosiallaşdırdığı, bu aktyorlarda onların nə etməli olmaları hissini yaratdığı və öz növbəsində onların davranışına təsir etdiyi hesab edilir. Bu konstruktivist nəzəriyyə üçün ən güclü sınaq, aktyorların şüurunda münasiblik məntiqinin, maddi nəticələri hesablayan pragmatik məntiqdən daha praktik (operativ) olduğunu göstərməkdir.

Martha Finnemore UNESCO və dövlət elmi bürokratiyalarının yaranmasını, Qırmızı Xaç və Cenevrə Konvensiyasının işləməsinə, Dünya Bankında yaradılmış normaları və yoxsulluqla əlaqədar strategiyaları tədqiq edir. O, bu hallar vasitəsilə əsaslandırır ki, beynəlxalq təsisatlarda (qurumlarda) əyaniləşdirilən normalar dövlətləri öz dövlət (milli) maraqlarının nədən ibarət olduğunu yenidən qiymətləndirməyə və bu seçim üçün qaçılmaz maddi əsas olmasa belə, təsisatlar tərəfindən münasib kimi müəyyən edilmiş davranışı qəbul etməyə gətirir. Finnemore-un empirik strategiyası dövlətlər daxilində bu problemlərə baxışların təkamülünü izləmək, dəyişikliklər üçün ideyaların beynəlxalq təsisatlardan gəldiyini, həm də onların gətirdiyi əsaslandırmanın sadəcə olaraq pragmatik deyil, etik olduğunu, yəni dövlətlərin müəyyən davranışların münasib olması barədə inama gəldiklərini göstərməkdir. Sübut bazasına dövləti təmsil edən rəsmilərin bəyanatları, maliyyələşdirmə barədə dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar və əyaniləşdirilmiş norma kimi götürülən dövlət səviyyəli bürokratik təşkil və qaydalar daxil edilir.

Richard Price kimyəvi silahlar, Nina Tannenwald isə nüvə silahları ilə əlaqədar bu silahların kütləvi dağıntılar üçün işlədilməsinin qanundan kənar

elan edilməsinin təsirini öyrənirlər. Bu hallarda nəzəriyyə dövlətlərin kütləvi qırğın silahlarının işlədilməsini nəzərdən belə keçirmədiklərini göstərməklə gerçəkliklə əlaqələndirilir. Belə silahların işlədilməsi vasitəsilə əldə edilə biləcək dəyərlərin mövcud olduğu halda belə dövlətlərin bu silahları işlətmə məsələsinə baxmaması halı ən güclü haldır. Qərar qəbul edilməsi haqqında bu sosioloji tədqiqatlarda Price və Tannenwald müharibə əleyhinə qərarların qəbul edilməsi prosesini izləyir və qadağa qoyulmuş silahların məhz normativ əsaslardan münasib olmadığına görə işlədilmədiyini göstərməyə çalışırlar. Sübutlara qərar prosesinin retrospektiv mənzərəsini verməsi xahiş edilmiş ali məmurlarla (siyasət quranlarla) müsahibələr, əldə olan hallarda arxiv sənədləri və xatirə ədəbiyyatı daxildir. Əlbəttə, bu silahların işlədilməməsi arqumentlərə uyğun gələn davranış dəlilidir, lakin qərarların niyə qəbul edilmədiyini qeyri-müəyyən saxlayan bir dəlildir.

Sistem miqyaslı normativ ideyaların dövlət mənsubiyyəti anlayışları ilə birlikdə belə davranışa gətirməsi haqqında mərkəzi yozumçu bəyanat tək cə konstruktivist əhatəyə məxsus olmayan metodoloji problemlər qaldırır. Bu, yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, rasionalist nəzəriyyələrdə qabardılmış motivləşdirilmiş aid etmə probleminə kifayət qədər paraleldir.

Empirik maneələr. Rasionalistlərin nəzəriyyəni gerçəkliklə (dəlillərlə) əlaqələndirmək cəhdləri kimi, normaların və empirik sübutların roluna aid nəzəriyyələri əlaqələndirmək cəhdləri də çoxlu sayda maneələrlə rastlaşır. Maneələrdən biri normaların tərifinin verilməsi və normalarla maraqlar arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Bir tərəfdən, normalar barədə tədqiqatın üzə çıxması normaların digər motivlərlə müqayisədə nə qədər əhəmiyyətli olması ilə şərtlənmişdi. Məsələn, Martha Finnemore və Stephen Krasner münasiblik məntiqinin və nəticələr məntiqinin nisbi vacibliyini, Finnemore-un normaların güclü motiv olması fikrinə tərəfdar olması, Krasner-in isə maraqların əsas olmasını leməsi ilə, hərtərəfli müzakirə edirdilər. Digər tərəfdən konstruktivistlər norma və maraqların fərqli motivlər kimi bir-birinə qarşı

qoyulmasını qəbul etmədilər və hesab edirdilər ki, normalar maraqları formaya salır.

Əlbəttə, normaların maraqları qəlibə salması arqumenti ya bu anlayışların tərifin müraciət edən tryuizm (banallıq), ya da empirik bəyanat kimi götürülə bilər. Məsələn, alim, maraqlar və normalara normativ istəkləri maraq kimi təyin etməklə ekvivalent tərif verirsə, onda bu ikisi alternativ kimi üz-üzə qoyula bilməz. Lakin buna ehtiyac olmur. Norma və maraqları xarici siyasətin motivasiyası səviyyəsində fərqli anlayışlar kimi təyin etmək və sonra maraqların müxtəlif normalar əsaslandığını etiraf etmək mümkündür. Əgər maraqları möhkəmləndirən normalar (məsələn, var-dövlət yaxşıdır norması) bilavasitə xarici siyasətə uyğun normalardan (məsələn, suverenliyə hörmət edilməlidir norması) fərqlidirsə, onda xarici siyasət səviyyəsində normalar və maraqları müstəqil amillər kimi nəzərdən keçirmək olardı. Xülasə, biz təhlilin eyni bir səviyyəsində praktik mənaya malik fərqli konsepsiyalarla məşğul olduğumuzu fərz etsək, normalar və maraqlar arasında münasibət empirik məsələyə çevrilir. Normalar maraqları qəlibə salır? Belədirsə nə qədər və nə vaxt? Onlar davranışa da təsir göstərir?

Normaların əqli və ritorik davranışa təsir göstərməsində böyük bir ziddiyyət yoxdur. Lakin Hans Morgenthau kimi realistlərə görə normaların təsiri ideoloji maskalanma üçün ehtiyac yaratmaq olmuşdur. Normalar, faktik olaraq üstünlük təşkil edən deyil, arzu edilən praktikanı (üsulları) qurmuşlar. Onlar motivasiyaya, bəraətə və inkara, Krasner-in tədbirincə desək «təşkil olunmuş saxtakarlığa» başlanğıc verir. Konstruktivistlər normaların diskursiv vacibliyə malik olması ilə mübahisə etmir və bir qədər də irəli gedirlər. Onlar bildirirlər ki, söhbətin öyrənilməsi normaların və hərəkətin mənasını başa düşməyi təmin edir. Bundan əlavə onlar bildirirlər ki, normalar başqa hallarda pragmatik hisslərin diqtə etdiyini dövlətlərin etməsinə sədd qoyur. Bu nəzəri mübahisələri sübutlarla əlaqələndirmək mürəkkəb işdir. Bu, maddi qayğılar motivi ilə hərəkət edən dövlətin, normativ ideyalar motiv olduqda edəcəyindən fərqli olan işlərini müəyyən etməyi tələb edir.

Normativ prinsiplərin pozulmasını müəyyən etmək mümkün olsa da, münasibliyi nümayiş etdirmək daha çətinidir. Bu sahədəki empirik problem uğurlu çəkəndirmənin müəyyən edilməsinin «baş ağrısı» probleminə kifayət qədər oxşardır. Dövlət normativ prinsipə riayət edirsə, bunu bir neçə səbəbdən edə bilər. Bu səbəblərdən biri, onun normanı pozmaqdan heç bir maddi qazanc gəlməyəcəyini göstərməsidir. Siyasətçilər bu məsələylə bağlı müşahidəçiləri azdırmaq üçün çoxlu stimula malikdirlər. Məsələn, sövdələşmə məqsədləri üçün, rəhbərlər qanun naminə yüngül qazancan imtina etdiklərini, indi isə qarşılıq gözlədiklərini bəyan etmək istəyə bilərlər. Morgenthau-nun əsaslandığı kimi, rəhbərlər həm də özlərini azdırmaq və normativ egoistik hekayətlərə inanmaq üçün əsaslar bolluğuna malikdirlər. Qərarın qəbul edilməsində hansı növ münasibətlərin fəal və hansı inamların həlledici olduğunu qurmaq rəhbərlərin motiv və inamları müəyyənləşdirməklə bağlı üzləşdiklərinə kifayət qədər bənzər empirik problemdir.

Empirik smramegiyalar və sübum (gerçəklik). İcmada hansı normaların bölüşdürüldüyünü müəyyən etmək üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Yollardan biri normaların sübutunu sistemləşdirilmiş (kodeksləşdirilmiş) qanunlarda axtarmaqdır. Digər strategiya davranış nümunələrini tədqiq etmək və bu nümunələrin müəyyən normalara uyğun olduğunu əsaslandırmaqdır. Əlbəttə, müşahidə edilmiş davranışlara məna yazmaq prosesi, rasizmə meyilliliyi müəyyən etmək cəhdlərindən aydın olduğu kimi mübahisəli ola bilər. Üçüncü strategiya konten-təhlilin, söhbət təhlilinin, axtarış (sorgu) və ya müfəssəl müsahibələrin bəzi formaları vasitəsilə icmadakı söhbəti (müləhizələri) tədqiq etməkdir.

İcmada bölüşdürülən normaların empirik müəyyənləşdirilməsi üçün konstruktivistlərin hansı üsuldən istifadə etməsindən asılı olmayaraq, onlar həddindən artıq ümumiləşdirməyə və ya ikrah yaradan essensialist (ibtidai) stereotipləri oymağa qarşı ehtiyat tədbirləri görməlidirlər. Onlar adətən icmadakı ümumi ideyaları təsvir etməyə çalışdıqlarından, konstruktivist tədbirlərdə ümumiləşdirmə mərkəzi məsələ olur. Əlbəttə, ali icmalar müəyyən

edilə bilər, lakin problem qalmaqda davam edir. Konstruktivistlər bölüşdürülən normaların və inamların milli və hətta dünya səviyyəsində təsvirini verərkən bu empirik çağırışın ölçüləri açıq-aşkar böyük olur. Məsələn, Alastair Iain Jonston Çin mədəniyyətini və onun strateji Çin ideyalarına təsirini öyrənərkən məxsusi Çin mədəniyyətini təsvir etmək üçün əsrlərlə yaşa malik mətnlərdən istifadə etmişdir. Price kimyəvi silahlara münasibətdə dünyaboyu qəbul edilmiş normalar haqqında nəticələri çıxarmaq üçün hüquqi mətnləri, rəhbərlərin söhbətlərini və dövlətlərin davranışlarını prosesə cəlb edir.

Dünyanın müəyyən normaları bölüşdürən müxtəlif zonalarını müəyyən etmək mümkündür, lakin hər zonada məhdud miqdarda dəlillərdən çıxarılan bu fərqlər siyasi nəticələrə malikdir. Müharibə və sülh zonaları müəyyən edilərkən bu xüsusilə doğrudur və ya zonaların belə müəyyənləşdirilməsinin real olaraq sülhpərvər və yaxşı normaları bölüşdürən və ya bölüşdürməyən insanların müəyyən edilməsi mənasını daşdığı daxt daha nəzərə çarpandır.

Əlbəttə, essensialist və eqoist təmayül riski təkcə konstruktivist tədqiqata xas deyildir. Lakin bu ənənənin bölüşdürülən ideyalar səviyyəsində ümumiləşdirməyə vurğu etdiyini, onu tətbiq edənlərin çoxunun müfəssəl etnoqrafik müsahibələrə və geniş söhbət təhlillərinə üstünlük verdiklərini nəzərə alsaq riskləri müəyyən təfsilatı ilə nəzərdən keçirməyə dəyər. Onlar həm də təsisati nəzəriyyədə konstruktivist maraqla qabardılmışdı. Yəni, sistemin tərkib hissələrini, tədqiq edilən siyasi hadisələri və obyektləri təşkil edən mühüm elementləri təsvir edən nəzəriyyə ilə. Sosial sistemin ibtidai təsəvvürü hissələrinin təsviri cəhdinə xas olan empirik problemlər ABŞ-ın hegemonluğu halını nəzərdən keçirməklə nümayiş etdirilə bilər. Görkəmli konstruktivistlər beynəlxalq sistemin təsəvvürü strukturunu müəyyən edən ideyalara münasibətdə obyektivist mövqedən çıxış etdiklərindən onlar ABŞ hegemonluğunu və onun təmsil etdiyi bölüşdürülən normalar və ideyaların təbiətini tədqiq edirlər. Bu sistemdə bölüşdürülən ideyalar azad ticarət, liberal insan hüquqları və demokratik idarəçilik normaları kimi müəyyən edilə bilərdi. ABŞ

hegemonluğu ilə müəyyən edilən sistemin təsəvvüri xarakterinin müəyyən edilməsində, ABŞ hegemonluğuna müxalif olanlar arasında bölüşdürülən ideyalar da təsvir edilmişdir. Buraya adətən bu müxalifətin Birləşmiş Ştatların azad ticarət, insan hüquqları və demokratiya da daxil olmaqla, irəli apardığı ideyalara müxalif kimi xarakterizə edilməsi daxil olur. İslam fundamentalistləri (təməçiləri) hərdən bu ideoloji müxalifətin konkret nümunələri kimi göstərilir. Əlbəttə, problem Birləşmiş Ştatların təsvir etdiyi mənzərəni və onun təmsil etməyi nəzərdə tutduğu ideyaları empirik olaraq müdafiə etməkdən ibarətdir. Birləşmiş Ştatlar tərəfindən irəli sürülən demokratik insan hüquqları mənzərəsi ilə onu rədd edən avtoritar insan hüquqları mənzərəsi arasında təzad, əlbəttə, Orientalist essensializm debatlarında müəyyən təfsilatı ilə öyrənilmiş imperiya və kolonial stereotipləri yada salır. Ağilsız və yararsız müxaliflərin əksinə çıxdığı bu mərhəmətli və layiqli hegemonluq mənzərəsi Birləşmiş Ştatlarda populyar ola bilərsə də, Birləşmiş Ştatların Üçüncü Dünya və avropada çox adamların inandırıcı qəbul etmədiyi təsviridir. Onlar insan hüquqları, demokratiya və ya nüvə silahlarının yayılmamasını Birləşmiş Ştatların bu məsələ görə irəli apardığına inanmırlar. Onların mənzərəsində Birləşmiş Ştatlar azad ticarət, liberalizm, demokratiya və ya nüvə silahlarının yayılmaması normalarını irəli aparmaq əvəzinə, nümunələrlə eqoizm, düzgünlüyün və ədalətin hakimi kimi var-dövlətə, məqsəduyğun saydığı yerlərdə diktaturaya üstünlük verdiyini nümayiş etdirmişdir.

Burada həlledici məqam ABŞ hegemonluğunun həqiqi gerçəkliyini müzakirə etmək deyildir. Bu, daha çox sistemdə mövcud olan normaların empirik təsvir edilməsi cəhdlərinin üzləşdiyi problemin vurğulanmasıdır. ABŞ-in hegemonluğu varmı, varsa onun səlahiyyətli etdiyi hansı normalar xüsusilə mübahisəli kimi baxıla bilər? Sistemdə üstünlük təşkil edən ideyalar haqqında digər təkliflər də bənzər problemlər qaldırır və ümumi problemi aradan qaldırmaq olmur. Məsələn, Jepperson, Wendt və Katzenstein Moskva və Vaşinqtonun Soyuq Müharibə ərzində bütün sistemin inamı kimi mövcud olan rəqabət münasibətləri içərisində qapadılmış olması ideyasını qeyd edirdilər. Bu

doğru ola bilər, lakin Pekindən və Üçüncü Dünyanın hər tərəfdən gələn səsler tez-tez buna şübhə edirdilər. Etnosentrik və essensialist stereotiplərdən istifadə etmədən sistemdə ideya və ya normaların üstünlüyünü necə qurmaq həm konstruktivist, həm də rasionalistlərin izləməli olduqları əsas sualdır.

Normalar «şəxsiyyətin fəvqündə dayanan obyektiv nizamın» bir hissəsi kimi düşünülə bilər, lakin onlar fərdi agentlər səviyyəsində qəbul olunmalıdır. Təsisdəki müxtəlifliyi konstruktivistlər əsasən aktyorun normanı bölüşdürüb-bölüşdürməsi ilə izah edirlər. Lakin belə yozum bir şəraitdən başqasına keçərkən baş verən dəyişikliklərin mühümlüynə lazımi qiymət verməyə bilər. Normaların çoxu belə formaya malikdir: mənəviyyətə malik insanlar, Q və/və ya R üstünlük təşkil etmirsə, A, B və ya C şəraitində X-i edirlər. Başqa sözlə, şərait (vəziyyət, situasiya) normaların tərifinin bir hissəsidir və ona görə də mənəvi öhdəliklərdən azad olunmanı müəyyən edən istisna şəraitləridir. Bu haqlı müharibələr haqqında ədəbiyyatdan aşkardır. Lakin situasiyalar mütləq obyektiv verilmiş deyildir. Əgər situasiyaların qavranması normaların təsisi prosesinin ayrılmaz tərkib hissədirsə, aktyor səviyyəli qavrayışlara təsir göstərən idraki və siyasi proseslər də mövcuddur. Bununla bağlı, çoxlu sayda konstruktivistlər agentliyin əlavə nəzəriyyəsinə ehtiyac olduğunu qeyd etmişlər.

4.5.d.Mənsubiyyət

Əlbəttə, konstruktivistlər öz tədqiqatlarını yalnız sistem səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmamalıdırlar və ya, ən azı, beynəlxalq sistemi heç də həmişə özlərinin tədqiq etdiyi sistem kimi müəyyən etmirdilər. Konstruktivistlər mənsubiyyətin formalaşması prosesini tədqiq etmək üçün çoxlu sayda cəhdlər göstərmişlər. Kollektiv mənsubiyyət haqqında ən azı üç formada fikirləşmək olar. Birincisi, bu, qrupun sərhədlərinə istinad edə və kimə bu qrupun hissəsi kimi baxıldığını tədqiq edə bilər. İkincisi, bu, qrup üzvünün prototipini formalaşdıran atributa və ya növə aid üzvün bölüşdürdüyü xassələrə və dəyərlərə istinad edə bilər. Üçüncüsü, mənsubiyyət kollektiv aktyorun digər kollektiv aktyorlara göstərdiyi münasibətə istinad edə bilər. Bu üçüncü ifadə

mənsubiyyəti özünü və özgəsini – təsvirin roluna və ya kombinasiyasına kifayət qədər oxşar kimi nəzərdə tutur. Bu mənada, bu, rol nəzəriyyəsində və təsvir nəzəriyyəsində aparılan tədqiqata paralel olan empirik tədqiqat doğurur. Mənsubiyyət kollektiv əlamətlərə və onun roluna iqtibas etmək üçün də istifadə edilmişdi. Robert Herman bu üsuldan Sovet xarici siyasətində dəyişiklikləri yozmaq üçün istifadə edir.

Mənsubiyyətin qrupun sərhədlərini nişanlamaq və ya biz kimik sualına cavab vermək üçün istifadə edilməsi «kollektiv mənsubiyyətlər niyə yaranır» kimi çoxdankı sualı qaldırır. Başqa sözlə, niyə insanlar özlərini millətin və ya digər siyasi hüquqi şəxsin bir hissəsi kimi başa düşməyə gətirib çıxarırlar? Və bu, niyə onların özləri haqqında konsepsiyasının mühüm hissəsinə çevrilir? Sosial mənsubiyyət nəzəriyyəçiləri insanların özlərini anlamalarının bir hissəsini qrupla niyə bağladıkları barədə psixoloji əsaslar gətirmişlər, lakin onlar millətlərin və bəzi başqa qrupların niyə belə siyasi əhəmiyyət kəsb etməsini izah edə bilmirlər. Politoloqlar və tarixçilər bunu çox vaxt kütləvi siyasətin vüsət alması və millətçiliyin meydana gəlməsi ilə izah edirlər. Fransa və Amerika inqilablarından bu yana milli suverenlik və siyasi hakimiyyətin kütləyə əsaslanan legitimliyi dünya siyasətində mühüm rol oynamışdır. Millətçiliyin niyə formalaşdığına tədqiqi böyük miqdarda ədəbiyyat yaratmışdır.

Burada millətçilik haqqında ədəbiyyatı xülasə etmək mümkün deyilsə də, dörd səbəbiyyət amili diqqəti daha çox çəkir. Onlar (1) millətçiliyin rəhbərlər üçün mühümlüyü; (2) kütləvi publikanın xarakteri, xüsusən də siyasətə diqqətliliyi; (3) millət-dövlətin (milli dövlətin) konkret iqtisadi əsasda, qonşu dövlətlərlə əlaqələr və münasibətində cəmlənən yaşama qabiliyyəti və funksional üstünlükləri və (4) üzvlərin bölüşdürdüyü qrupdaxili xüsusiyyətlərin ümumiliyi və bunların qrup xaricindəki xüsusiyyətlərlə müqayisədə özünəməxsusluğu. Bu mənada qrupdaxili unikal dil və qrup tarixinin ümumi yaddaşı tez-tez misal çəkilir.

Bu dörd amil arasında münasibəti və millətçiliyin yaranmasını tədqiq edən ədəbiyyat çox genişdir və icmaların rəngarəng dəstini əhatə edir. Rupert

Emerson-un *From Empire to Nation* adlı klassik tədqiqatı hər amil üçün tarixin bir hissəsinin konturlarını çizir. Benedict Anderson və John Breuilly rəhbərlər üçün mühümlük halını empirik inkişaf etdirmişlər. Richard Cottam kütləvi siyasətin və diqqətliliyin mühümlüyü halına baxmış, Karl Deutsch isə dilin mühümlüyü və əlaqələrin yaşarlığına əsaslanan nəzəriyyə yaratmışdır. Ernst Gellner miqyas argumentinin və empirik sınağın hərtərəfli işlənmiş iqtisadiyyatını yaratmışdır. Geoff Eley və Ronald Suny kimi konstruktivist alimlər ümumi yaddaşın meydana gəlməsini izləmişlər. Dörd amilin hər birinin ümumi mənsubiyyətin meydana çıxmasına aidiyyəti olduğu aşkar edilmişdir, lakin bunların hamısını əlaqələndirən və birləşdirən bir dənə də vahid nəzəriyyə uğurla təklif və empirik müdafiə edilməmişdir.

Çox az sayda alimlər kollektiv mənsubiyyəti əzəli verilmiş kimi nəzərdən keçirirlər. Əksəriyyət bu kateqoriyaların sosial konstruksiyalar olması barədə ümumi baxışları qəbul edir. Bununla belə, bu mənsubiyyətlərin nə dərəcədə yumşaq və elastik olması barədə mübahisələr mövcuddur. Bir dəfə qurulduqdan və təsis edildikdən sonra onları dəyişmək çətin ola bilərdi. Bu, dövlətin öz legitimliyini bu kütləvi inamlardan aldığı və buna görə də bu ictimai bölüşdürülən ikamaları qoruyub saxlamaq (və ya yaratmaq) məqsədi ilə ciddi cəhd göstərdiyi hal üçün güman ki, daha doğrudur. Millətçiliyin erkən öyrənilmələrinin çoxu beynəlmillətçiliyi də tədqiq etmişdir. Millətçiliyin millət-dövlətləri nisbətən yaxın zamanların tarixi konstruksiyaları hesab edən, ilkin vahidlərin millət şəklində birləşməsini öyrənən bu tədqiqatçıları, əlbəttə ki, daha böyük vəzidlərin formalaşmaqda davam edib-ermədiyini sualını verirdilər. Bu sual Millətçilik və qrupdaxili qrupdankənara qarşı ayrışçılığın müharibədə rol oynaması barədə müşahidələrlə əlaqələndirilməsindən sonra daha fəal müzakirə olunur. David Mitranı və Ernst Haas əsaslandırırırdılar ki, millət-dövlətdən kənara çıxmaq sadəcə olaraq akademik sual deyildir, həm də münaqişələrin həllində həyati hədəfdir. Superordinat kollektivə mənsubiyyəti qabartmaqla qruplararası düşmənçilik və iki millət arasında münaqişə azaldıla bilərdi. Bu, neofunksionalist strategiyalardan çıxan ümidlər idi. İdeya u dar

ümumi əsasın vaxt keçdikcə insanlar və funksiyaların daha böyük dəstini əhatə edənə qədər genişlənə biləcəyini gözləməklə, texniki sahələrdə funksional əməkdaşlığı irəli aparmaq idi. Bu funksional anlayışı Deustch-un rabitəyə (əlaqələrə) vurğusu ilə birləşdirməklə müəyyən müddətdən sonra daha geniş təhlükəsizlik icmaları yaratmaq mümkün ola bilərdi.

Xüsusilə Şərqi Avropa kontekstində regional inteqrasiya nəzəriyyələri empirik tədqiqatlar yaratdı. Sonralar avropalı mənsubiyyətinin meydana çıxması proqnozları mühüm empirik tədqiqata gətirdi. Alimlər kütlə mənsubiyyətlərini müşahidə alətləri vasitəsilə tədqiq etməklə tapdılar ki, Avropa mənsubiyyəti artdıqda belə milli mənsubiyyətlər qalır. Əslində belə çıxır ki, Avropa ölkələrinin çoxunda Avropanın onların mənsubiyyətinin mühüm hissəsi olduğunu deyən adamlar, eyni zamanda millətinin də öz mənsubiyyətinin mühüm hissəsi olduğunu bildirir. Bu iki mənsubiyyət sanki bir-birini qarşılıqlı istisna edən kimi görünməsə də, Avropaya güclü mənsubiyyətin Avropadakı digər millətlərin daha az neqativ təsəvvürləri ilə əlaqədar olması da aydın deyil. Bu suallarla bağlı əhəmiyyətli dərəcədə daha çox tədqiqatlara ehtiyac var.

Emanuel Adier və Michael Barnett yarım düjündən çox dövlətlərarası hallara baxmaqla təhlükəsizlik icmaları haqqında tədqiqatları konstruktivist perspektivdən canlandırıdılar. Onların quraşdırdıqları dəlil-sübut arqumentlərini xülasə etmək mümkün deyildir, lakin nəzəriyyə və gerçəkliyin (sübutların) əlaqələndirilməsi sahəsində davam edən dilemmayı qeyd etmək mümkündür. Məsələn, Barnett və Gause Ərəb dünyasının bir hissəsində icma yaradılmasındakı nisbi uğursuzluğu tədqiq edirlər. Onlar bu uğursuzluğa səbəb olan bir çox, məsələn, zəif Ərəb rəhbərliyi kimi, mühüm rol oynayan amili müəyyən edirlər. Ian Lustick isə əksinə, böyük Ərəb dövlətinin meydana cəlməsindəki uğursuzluqları əhəmiyyətli dərəcədə kənar qüvvələrin müdaxiləsi terminlərində izah edir. O bildirir ki, millət-dövlətlərin əhəmiyyətli dərəcədə məcburiyyət və qüvvə vasitəsilə yaradıldığı Avropadan fərqli olaraq, Avropa dövlətləri Bismark tipli hər hansı bir regional hegemonun böyük Ərəb dövləti

yaratmasının qarşısını almaq üçün Ərəb dünyasına müdaxilə edirdilər. Aydınır ki, biz bu yozumçu debatı burada qaydasına qoya bilmərik, lakin bu bir daha bizə xatırladır ki, bu yozumçu hədəf labüd olaraq müasir siyasətə bağlıdır. Əgər biz digər alimləri bizim mənzərəmizin milli təmayül olmadığına və empirik tədqiqatla sığortalandığına inandırmaq istəyiriksə, onda həlledici konsepsiyaların göstəricilərə necə bağlandığını və müxtəlif amillərin nisbi vacibliyini necə müəyyən etdiyimizi kifayət qədər aşkar olaraq müdafiə etməli olacağıq. Bu fəslin sona çatdırılmasına dörd böyük dərs xidmət edəcəkdir.

Birincisi, nəzəriyyənin təqdim edildiyi forma nəzəriyyənin məğzindən daha az əhəmiyyətə malikdir. Nəzəriyyənin təqdim edildiyi dili onun məğzi ilə qarışdırmamaq da vacibdir. Məsələn, formal nəzəriyyə rəşional seçim nəzəriyyəsinin sinonimi deyildir. Rəşional seçimin mikroiqtisadiyyatla bağlı hesablaşma maşını da, digər hesablaşma maşınları da formal terminlərdə təsvir (təqdim) edilə bilər. Hesablaşma modelləri rəşional seçimin və seçimin digər növlərinin formal modellərini və bu mövzunun variasiyalarını qurmaq üçün formal nəzəriyyə və qabaqcıl hesablaşma texnologiyalarından istifadə edir. Barry O'Neill beynəlxalq münasibətlərdə rəmzlərin və şərafın fenomenoloji nəzəriyyəsinə təqdim etmək üçün formal dildən istifadə etmişdir, lakin bu, nəzəri ideyalarını təşkil etmək üçün hər iki formal dildən istifadə etsələr də, Bueno de Mesquita ilə əlaqələndirilən rəşional seçim nəzəriyyəsinədən çox fərqlidir.

İkinci ən ümumi dərs ondan ibarətdir ki, konsepsiyaları operasionallaşdırən (praktikləşdirən) göstəricilərin etibarlılığına diqqət yetirilməlidir. Mübahisələrin kifayət qədər böyük bir hissəsi verilənləri yaramaq üsullarına həsr edilsə də, çox vaxt etibarlılığı yaxşılaşdırmaq texnikası üzərində cəmlənirdi. Çox vaxt bu, verilənlərin yaradılmasının sistemləşdirilməsi və qiymətləndirmənin kəmiyyətləşdirilməsi mənası daşıyır. Əlbəttə, təkrar istehsal edilə bilənlik dələlin mühüm xassəsidir, lakin ən mühüm xassəsi deyildir. Ən mühüm xüsusiyyət sübutun mühümlüyü və arqumentə uyğunluğudur.

Məsələn, mövqə dəlilləri barədə debatın ən çətin məsələsi strukturlaşdırılmış müşahidə alətlərinin mövqeləri məhdudlaşdırılmamış geniş dialoqlar-

dan daha etibarlı seçə bilib-bilmədiyində yox, müsahibə strategiyasının iştirakçıların reaksiya və şifahi cavablarının hansı mənə daşdığını izah edə biləcək inandırıcı və etibarlı nəzəriyyəyə malik olub-olmamasıdır. Hansı yozum strategiyası verilənlərin yaradılması məntiqini möhkəmləndirir? Şifahi bəyanatlar, uzun da olsa, nimala görə götürülmüşdür, yoxsa bəyanatları konsepsiyanın istismar ölçüsü kimi götürülə biləcək əyani verilənlərə çevirmək üçün deduktiv nəzəriyyə işlədilmişdir?

Rasionalist nəzəriyyələr fenomenoloji subyektiv gözləntilər dilini qəbul etsə də, konstruktivist nəzəriyyələr bölüşdürülən (ümumi) ideyaların və şüurun vacibliyinə vurğu etsə də, bu fenomenoloji meylin ortaya atdığı empirik problem adekvat həll edilməmişdir. Bu konsepsiyalar üçün işçi ölçmələr çox zaman obyektiv amillərə və tədqiq edilən subyektin dünyanı alimin gördüyü kimi görməli olması gümanına söykənir. Fenomenoloji konsepsiyaların operativ qiymətləndirilməsini yaratmaq üçün başqa hansı strategiyalardan istifadə edilə biləcəyi, layiq olduğu diqqəti görməmiş sualdır. Nəzəriyyəçilər tez-tez fərz edirlər ki, sahə mütəxəssisləri bu dəyişənləri sadəcə olaraq sanki fakt imiş kimi təmin edə bilərlər.

NƏTİCƏ

Təqdim olunan dissertasiyada beynəlxalq münasibətlərdə müasir nəzəriyyələrə dair araşdırmalar aparılmışdır. Müasir nəzəriyyələrin dəlillərlə (gerçəkliklə) əlaqələndirilməsi yolunda inkişaf və qarşılaşılan problemlər nəzərdən keçirilmişdir.

Beynəlxalq münasibətlər hələ qədimdən hər bir insanın, dövlətin, cəmiyyətin həyatında böyük rol oynayıb. Millətlərin əmələ gəlməsi, dövlətlərarası sərhədlərin yaranması, siyasi rejimlərin formalaşması və dəyişməsi, ayrı-ayrı sosial institutların yaranması, mədəniyyətlərin zənginləşməsi, elmin, incəsənətin, texniki progressin və effektiv iqtisadiyyatın inkişafı ticari, maliyyə, mədəni və digər mübadilələr, dövlətlərarası ittifaqlarla, diplomatik əlaqələr və ya hərbi konfliktlərlə - bir sözlə beynəlxalq əlaqələrlə birbaşa bağlıdır. Xüsusilə bugunki gündə dövlətlərin istehsalın həcmi və xarakterinə, istehsal olunan malların növlərinə, qiymətlərinə, istehlak standartlarına, insanların dəyərləri və ideallarına birbaşa təsir edən budaqlanmış qarşılıqlı təsir şəbəkəsində olduğu bir dövrdə.

“Soyuq müharibə”nin bitməsi və “ümumdünya sosialist sistemi”nin dağılması, keçmiş sovet respublikalarının beynəlxalq aləmə azad dövlətlər şəklində çıxması, yeni Rusiya tərəfindən dünyada öz yerinin axtarışı, xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli maraqların yenidən formalaşdırılması – beynəlxalq münasibətlərdə baş verən bu və ya digər hadisələr insanların gündəlik həyatına birbaşa təsir edir.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, günümüzdə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri anlaşılması, baş verənlərin dərin analizi zərurəti doğur.

Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqatçıları nəzəriyyəni keçmiş tarixlə bağlamaq üçün böyük addımlar atmış, lakin nəzəriyyəni gələcəyi xəbər vermək

üçün az işlətməmişlər. Bir tərəfdən gələcəyin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsiindən öngörülə bilməyəcəyi haqqında geniş yayılmış təsəvvür mövcuddur, digər tərəfdən statistik tapılmış empirik nümunələrin (modellərin) normal olmasına və bizim şüurumuza səbəbiyyət əlaqəsi haqqında məlumat verməsinə aydın inam vardır. Lakin, biz tarixi yenidən təkrar edə və tam nəzarət şəraiti yarada bilmədiyimizdən, səbəbiyyət tələblərinin etibarlılığı şübhəli olaraq qalır. İrəli baxanda, alimlər təsadüfiliyin, yola görə nizamlamanın və stoxastik hadisələrin vacibliyini etiraf edirlər. Geriyə baxanda bu mürəkkəbliyə səbəbiyyət sınaqlarının qiymətləndirilməsində daha az diqqəti cəlb edən rol oynayır. Məntiqə görə, gələcək haqqında düşünərkən onlar oxşar rol oynamalıdır.

Əlbəttə ki, öngörümün dəqiqliyi nəzəriyyə barədə hökm verməyin yeganə vasitəsi deyildir, lakin gələcəyə yönəlmiş proqnozların edilməsi və bir müddətdən sonra nəticələrin qiymətləndirilməsi nəzəriyyəçiliyi, nəzəriyyənin sübutlarla əlaqələndirilməsini təkmilləşdirməyin çox səmərəli yolu ola bilər. Əlbəttə, təftiş nəzəriyyənin sübutlarla əlaqələndirilməsində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəçilərinin müvəffəqiyyətlərini olduğundan artıq qiymətləndirən hər bir nəzəriyyəçini daha təvazökar edə bilər, lakin ümumilikdə bu mənfə nəticə deyildir. Bizim artıq nümayiş etdirdiyimiz təkəbbür nəzəriyyəni və empirik bilikləri yaxşılaşdırmaq yolunda ciddi maneə ola bilər. Proqnozlaşdırmanın məqsəd kimi qoyulması mütəxəssislərin artıq kifayət qədər yaxşı kalibrlənmiş olduqları, yəni öz nəzəriyyələrində və praktik sınaqlarında nə dərəcədə səriştəli olduqlarını başa düşdükləri, meteorologiya kimi digər sahələrdə özünün müsbət təsirini artıq göstərmişdir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəçilərinin kalibrlənməsində bənzər təkmilləşmə geniş yayılmış proqnoz vermək praktikasının müsbət məhsulu ola bilərdi, çünki beynəlxalq münasibətləri izah etmək iddiasında olan nəzəriyyələrin təkmilliyini artırır və onların empirik sübutlarla əlaqəsini yaxşılaşdırardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alker, Hayard R. and Biersteker, Thomas J. (1984) "The Dialectics of World Order: Notes for a Future Archeologist of International Savoir Faire", *International Studies Quarterly*, 28 (2): 121-42.
2. Ashley, Richard (1984) "The Poverty of neorealism", *International Organization*, 38: 225-86.
3. Axelrod, Robert (1984) *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
4. Bameett, Michael (1998) *Dialogues in Arab Poliyics*. New York: Columbia University of Press.
5. Becker, Gary S. (1992) "Habits, Addictions, and Traditions", *Kyklos*, 45 (3): 327-45.
6. Brown, Chris (1992) *International Relations Theory: New Normative Approaches*. New York: Columbia University Press.
7. Caprioly, Mary (2000) "Gendered Conflict", *Journal of Peace Research*, 37 (I): 51-68.
8. Collin, Finn (1997) *Social Reality*. London: Routledge.
9. Dunn, Tim (1997) "Realism", in John Baylis and Steve Smith (eds). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. Oxford: Oxford University Press, pp. 109-24.
10. Elster, Jon (1989) *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Frankel, Benjamin (ed.) (1996) *Roots of Realism*. London: Frank Cass.
12. Glaser, Charles (1997) "The Security Dilemma Revisited", *World Politics*, 50: 171-210.
13. Keohane, Robert (2000) "Ideas Part-way Down", *Review of International Studies*, 26: 125-30.
14. Kydd, Andrew (1997) "Game Theory and the Spiral Model", *World Politics*. 49 (3): 371-400.

15. Lervis, Robert (1998) "Realism in the Study of World Politics", *International Organization*, 52 (4): 971-91.
16. Kaplan, Morton (1957) *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley.
17. Liska, George (1966) "The Heroic Decade and After: International Relations as Events, Discipline, and Profession", *SAIS Review*, 10: 5-11.
18. Morgenthau, Hans, J. (1946) *Scientific Man versus Power Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
19. Norkus, Zenonas (2000) "Max Weber's Interpretive Sociology and Rational Choice Approach", *Rationality and Society*, 12: 259-82.
20. Pettit, Philip (1995) "The Virtual Reality of homo economicus", *The Monist*, 78: 308-29.
21. Rabin, Matthew, and O'Donoghue, Ted (2001) "Choice and Procrastination", *Quarterly Journal of Economics*, 116(1): 121-60.
22. Searle, John (1995) *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press.
23. Sen, Amartya (1977) "Rational Fools", *Philosophy and Public Affairs*, 6: 317.
24. Snyder, Richard C., Bruck, H.W. and Sapin, Burton (eds) (1962) *Foreign Policy Decision-Making*. New York: Harcourt, Brace and Co.
25. Sylvester, Christine (ed.) (1993) "Social Issue: Feminists Write International Relations", *Alternatives*, 18 (I): 1-118.
26. Wallerstein, Immanuel (1980) *The Modern World System II*. New York: Academic Press.
27. Zaiewski, Marysia and Parpart, Jane (eds) (1998) *The "Man" Question in International Relations*. Boulder: Westview.

XÜLASƏ

“Beynəlxalq münasibətlərin müasir nəzəriyyələri” adlı dissertasiyasında aparılan araşdırmalarda beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və konseptual əsaslarının öyrənilməsi müasir beynəlxalq siyasi münasibətlər elminin öncəki tədqiqatçılarının fikirlərinin, yeni və daha nüfuzlu nəzəri məktəb və istiqamətlərin nəzərdən keçirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin bugünkü sosial təbiətinin analizini nəzərdə tutur.

Dissertasiya Girişdən dörd fəsildən Nəticə və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin birinci fəsilində əsas məqsədimiz sahənin necə inkişaf etdiyi haqqında geniş yayılmış bu rəyləri şübhə altına almaq və bu tarixin ədəbiyyatın əsas axınında ənənəvi olaraq təsvir ediləndən daha mürəkkəb və daha az öyrənilmiş olduğunu göstərməkdir. Sahənin necə inkişaf etdiyinin birqiyməti anlanılmasını tam əhatə etməyimizin mümkünsüz olduğunu başa düşsək də, BM-in müasir praktikləri və tədqiqatçılarının bu tarixə lazımı dərəcədə tanış olmalarının həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən bir çox dəlillər vardır. İkinci fəsildə “*BM-in klassik paradıqların təkamülü və böyük debatlar*”, BM-in paradıqları və tarixşünaslıq, Böyük mübahisələr (debatlar), Kuhn-un paradıqma anlayışı və sahənin ümumi təkamülü təhlil olunur. Üçüncü fəsildə « *Beynəlxalq münasibətlərdə müasir nəzəriyyələr – yaranma və tədqiqatlar* » beynəlxalq münasibətlər (BM) sahəsində debatların əsas istiqaməti rasionalizm konstruktivizmə qarşı- belə bir konseptual yanaşma haqqda araşdırmalar aparılır. Əgər sahə diqqəti həqiqətən də rasionalizm konstruktivizmə qarşı məsələsində cəmləşdirəcəksə, BM-də mərkəzi debat beynəlxalq münasibətlər deyil, daha çox beynəlxalq münasibətləri necə öyrənmək haqqında olacaqdır. Dördüncü fəsil “*Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsinin Müasir Problemləri*” mövzusunda həsr olunub. Burada müasir nəzəriyyələrin gerçəkliklə əlaqələndirilməsi yalnız nəzəriyyənin başa düşülməsini dəqiqləşirmir, həm də fənlər, elmin bölmələri və intellektual icmalar tərəfindən yaradılmış sərhədlər boyunca təmas nöqtələri yaradır. Müharibələr

niyə baş verir və kollektiv mənsubiyyətin formalaşmasının səbəbi nədir kimi ən substantiv suallar bir çox sahələrdə tədqiqatlara təhrik edir. Bu fəslin məqsədlərindən biri bu ümumi əsası tədqiq etmək və nəzəriyyənin aktual problemlərini xülasə etməkdir

РЕЗЮМЕ

Изучение теоретических и концептуальных основ международных отношений в исследованиях, проводимых в диссертации под названием «Современные теории международных отношений» предусматривает анализ мысли ранних исследователей науки современных международных политических отношений, рассмотрение новых и наиболее влиятельных теоретических школ и направлений и сегодняшней социальной природы международных отношений.

Диссертация состоит из 4 глав, заключения и списка литературы. Нашей основной целью в первой главе является то, чтобы взять под сомнение широко распространенные мнения о том, как развивается эта область и показать на сколько сложно и мало изучено традиционно описываемое в основном течении литературы этого времени. Не смотря на то, что мы понимаем, что невозможно полностью охватить однозначное понимание того, как развивается область, имеется множество аргументов, имеющих решающее значение современных практик МО и необходимого ознакомления исследователей к этому периоду. Во второй главе анализируется «Эволюция и большие дебаты современных парадигм МО», парадигмы и историография МО, Большие споры (дебаты), Понятие парадигмы Куна и общая эволюция области. В третьей главе проведены исследования о таком концептуальном подходе рационализма против конструктивизма основного направления дебатов в области международных отношений (МО) «Современные теории в международных отношениях – возникновения и исследования». Если область действительно сконцентрирует внимание в вопросе рационализма против конструктивизма,

центральным дебатов в МО станут не сами международные отношения, а то, как еще больше изучить международные отношения. Четвертая глава посвящена теме «Современные Проблемы Теории Международных Отношений». Здесь координация реальности современных теорий уточняет не только понимание теории, но и создает предметы, разделы науки и точки соприкосновения вдоль границы, созданными интеллектуальными общинами. Самые субстантивные вопросы, такие как «Почему происходят войны и в чем причина формирования коллективной принадлежности?» возникают во многих областях исследования. Одной из основных целей этого раздела изучить это общее основание и сформулировать актуальные проблемы теории.

SUMMARY

Investigations conducted in the dissertation called “Modern theories of international relations” is dealt with study of theoretical and conceptual principles of international relations, thoughts of former investigators of modern international political relations science, review of new and more authoritative theoretical schools and directions and analysis of today’s social nature of international relations.

Dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and source of literature. Our main purpose in the first chapter of the work is to cast doubt on these opinions about development of the field which spread widely and to show history being more complex and less studied than traditionally described in the in the main flow literature. Though we understand that it is impossible to cover definite understanding of the development of the field, there are many evidences showing acquaintance of modern practitioner and investigators of international relations with this history having decisive importance. In the second chapter, “Evolution and big

debates of classic paradigms of international relations”, paradigms of international relations and historiography, big discussions (debates), paradigms concept of Kuhn and general evolution of the field are analyzed. Investigations related to conceptual approach as “Modern theories in international relations – formation and investigations”, main directions of debates in the field of international relations, rationalism against constructivism are carried out in the third chapter. If the attention is focused on the matter of rationalism against constructivism, central debates in international relations will be about how to study international relations, not about international relations. Fourth chapter is dealt with theme “Modern problems of theory of international relations”. Here connection of modern theories with reality does not only specify understanding of the theory, also forms point of contact along the borders formed by the subjects, divisions of science and intellectual societies. The most subjective questions such as why do wars happen, what is the reason of formation of collective relation is incited to investigations in many fields. One of the purposes of this chapter is to investigate this general basis and to summarize actual problems of this theory.

REFERAT

Mövzunun aktualığı. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi , ümumi şəkildə götürsək, dövlətlər və xalqlar arasında baş verən hadisələri və prosesləri hərtərəfli tədqiq edir. Bu hadisələrin və proseslərin tədqiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə hələ qədim zamanlarda dövlətlərarası, xalqlararası münasibətlər tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. İlk başlanğıcda beynəlxalq münasibətlərə dair söylənilən fikirlər fəlsəfi fikrin tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Ona görə də bu sahəyə aid olan nəzəri məsələlər fəlsəfi fikrin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunurdu. Beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətinə, qanunauyğunluqlarına, hərəkətverici qüvvələrinə, inkişaf perspektivlərinə və digər nəzəri problemlərinə dair alimlər və mütəfəkkirlər tərəfindən bir çox dəyərli fikirlər söylənmişdir. Bu

isə, öz növbəsində, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin müstəqil bir fənn kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. “Beynəlxalq münasibətlərin müasir nəzəriyyələri” adlı dissertasiyasında aparılan araşdırmalarda beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və konseptual əsaslarının öyrənilməsi müasir beynəlxalq siyasi münasibətlər elminin öncəki tədqiqatçılarının fikirlərinin, yeni və daha nüfuzlu nəzəri məktəb və istiqamətlərin nəzərdən keçirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin bugünkü sosial təbiətinin analizini nəzərdə tutur.

Dissertasiyada suveren ölkələr arasında olan münasibətlərin dərin təhlili aparılan Fukididdən tutmuş (e.ə 471-401), sonradan onun düşüncələrini Nikola Makiavelli (1469-1527), Tomas Hobbs (1588-1679), Emerika de Vattel (1714-1767) tərəfindən daha da genişləndirilmiş və nəhayət alman generalı Karl fon Klauzevitsin (1780-1831) işləri ilə təkmilləşmiş və ənənəvi-klassik məktəb adını almış klassiklərdən müasir nəzəriyyəçilərə kimi dərin təhlil aparılmışdır.

“Soyuq müharibə” nin bitməsi və “ümumdünya sosialist sistem”inin dağılması, keçmiş sovet respublikalarının beynəlxalq aləmə azad dövlətlər şəklində çıxması, yeni Rusiya tərəfindən dünyada öz yerinin axtarışı, xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli maraqların yenidən formalaşdırılması – beynəlxalq münasibətlərdə baş verən bu və ya digər hadisələr insanların gündəlik həyatına birbaşa təsir edir.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, günümüzdə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri anlaşılması, baş verənlərin dərin analizi zərurəti doğur. Təqdim olunan dissertasiyada Nəzəriyyələrin dəlillərlə (gerçəkliklə) əlaqələndirilməsi yolunda inkişaf və qarşılaşılan problemlər nəzərdən keçirilmişdir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Bu mövzunun araşdırılması müxtəlif səviyyələrdə aparılmışdır. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə keçmişinə beynəlxalq hüquq, diplomatiya tarixi, sülh uğrunda hərəkət, etika, coğrafiya və antropologiya daxil idi (Olson və Groom, 1991). *The Smudy of İnternamional Relamions*-də (1955) Kuinsi Rayt BM-in inkişafına öz töhfəsini

vermiş səkkiz «təməl fənn» və altı «dünyəvi nəzər nöqtəsinə» malik fənn müəyyən etmişdi. Rayht bir çoxları ilə paralel olaraq bildirirdi ki, belə çox sayda muxtar tədqiqat sahələrini sintez etmək vəzifəsi vahid, ardıcıl BM fənninin yaradılması cəhdlərini mürəkkəbləşdirir (Bairley, 1932; Gurian, 1946; Kirk, 1947; Wright, 1955). Bundan əlavə Kenneth Thomson müşahidə etmişdi ki, beynəlxalq münasibətlərin predmetinə aid elə bir konkret məsələ olmayıb ki, başqa müstəqil sahələrə düşməsin (Thompson, 1952: 433). Sahənin fənoərapası xarakteri və digər fənlərin onun predmetinin müxtəlif mövzularını tədqiq etməsi faktı te-tez «beynəlxalq münasibətlər ayrıca fəndirmi» sualının qoyulmasına gətirirdi (Kaplan, 1961). Bu, adətən mərkəzi səlahiyyətin olmadığı halda sahənin siyasət terminlərində ifadə edilən konkret predmetinə iqtibas edilməsi, eləcə də müxtəlif epistemoloji və metodoloji əsaslar gətirməklə cavab verilmiş maraqlı və mühüm sualdır. Təsisati kontekstin dəyişkənliyi sahənin yaranmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edilə biləcək tarixçələrin geniş intervalı üçün qismən məsuldur. Bu, böyük fərqlərə gətirir, məsələn, BM Birinci Dünya müstəqil kafedralar yaranmış Böyük Britaniyada olduğu tərzdə ayrıca fənn kimi, yoxsa Birləşmiş Ştatlar, Almaniya və Fransa halında olduğu tərzdə, siyasət elminin alt sahəsi kimi təsis edilmişdir. Hər bir halda ənənvi tarixlər sahənin təsisati quruculuğunun xarakterindən daha çox, mühüm siyasi hadisələrin sahənin yaranmasına təsirini qeyd etməyə meyllidirlər. Məsələn, ABŞ halında BM-in tarixini onu amerika siyasi elminin fənn matrisində yerləşdirmədən yazmaq mümkün deyil. Bu, BM-in siyasi elmin bir hissəsindən daha çox, ayrıca ofisə malik yeni tədqiqat sahəsi olduğu Böyük Britaniyadakı tarixi təcrübəsindən fərqlidir (Hill, 1987; Waever, 1998). Bu təsisati fərqlərə əlavə olaraq intellektual iqlim, məlumat əldə etmək, tədqiqata kömək, hökumət və akademiya arasında əlaqə, universitet sisteminin ümumi strukturu və xarakteri ilə əlaqədar çoxlu sayda fərqlər mövcuddur (Simpson, 1998; Smith, 1985).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və konseptual əsaslarının öyrənilməsi müasir beynəlxalq siyasi münasibətlər

elminin öncəki tədqiqatçılarının fikirlərinin, yeni və daha nüfuzlu nəzəri məktəb və istiqamətlərin nəzərdən keçirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin bugünkü sosial təbiətinin analizini nəzərdə tutur.

Tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlər anlayışını verərkən tərifdə daha çox onun məzmun və sfesifikasını anlamağa imkan verən meyarların olmasına önəm verirlər.

Adətən tədqiqatçılar əsas baza kimi beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının müəyyənləşdirilməsindən başlamağı uyğun görürlər. Məsələn, fransız sosioloqu R.Aronun bildirir ki, “beynəlxalq münasibətlər- bu siyasi vahidlər arasındakı münasibətdir, burda nəzərə alınmalıdır ki, bu anlayışa daxildir həm yunan polisleri, həm Roma və Misir imperiyaları, həm də Avropa monarxiyaları, burjuaz respublikalar, xalq demokratiyaları. Beynəlxalq münasibətlərin məzmunu şübhəsiz olaraq əksərən dövlətlərarası münasibətlərdir, beynəlxalq münasibətlərin əsas nümunəsi isə beynəlxalq müqavilələrdir.” Öz növbəsində dövlətlərarası münasibətlər simvolik personajlar olan diplomat və əsgərin davranışında nəzərdən keçirilir. Aron yazır: “Yalnız iki insan həm cəmiyyətin üzvü həm təmsilçisi kimi çıxış edir, bu səfir öz funksiyalarını yerinə yetirərkən adından çıxış etdiyi siyasi vahidi təmsil edir, əsgər savaq meydanında özü kimisi öldürərək özü parçası olduğu siyasi sistemi təmsil edir.” Başqa sözlə desək beynəlxalq münasibətlər məzmun etibarilə sülh və müharibənin alternativini ehtiva edir. Beynəlxalq münasibətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o həm sülhün həm müharibənin olma ehtimalı üzərində qurulub və özündə müəyyən miqdarda risk daşıyır.

R.Aron fikirlərinin daha geniş kütləyə aydın olması üçün idmanla müqayisə aparır. Məsələn o bildirir ki, futbolla müqayisədə beynəlxalq münasibətlər daha müəmmalıdır. İştirakçıların məqsədi qol vurmaq qədər asan və bəsit deyil. Diplomatik oyunun qaydaları bütün detalları ilə aydın deyil və hər bir oyunçu öz mənfəəti xatirinə onları poza bilir. Burda hakim yoxdur, hətta bir qrup hakimliyə cəhd etsə də (BMT) milli subyektlər bu kollektiv arbitrin əmrlərinə tabe olurlar. Özü özlüyündə bu arbitrin tam

ədalətli olub olmaması da mübahisə obyektidir. Əgər millətlərarası rəqabəti hansısa idman növünə bənzətmək lazım gələrsə bu rola qaydasız döyüş daha çox uyğun gəlir. Beynəlxalq münasibətlər sferasında suverenitetlər plüralizmi” mövcüddür, buna görə də burada təzyiq və zorakılıq monopoliyaları yoxdur, hər bir iştirakçı digər qrup iştirakçılarının qeyri-müəyyən davranışını da nəzərə almalıdır.

Bir çox digər tədqiqatçılar da buna bənzər olaraq bildirirlər ki, beynəlxalq münasibətlər üçün iştirakçılar arasında ümumi dəyərlər, sosial qaydalar, hüquqi və mənəvi normaların təminatı ilə bağlı ümumi konsensusun olmaması xarakterikdir. Burada mərkəzi idarəetmə yoxdur və təsadüfi hadisələr, subyektiv faktorlar bəzən risk elementi ola bilər.

Lakin beynəlxalq münasibətlərin əsas məzmununun dövlətlərarası münasibətlər olması ilə bağlı fikri ilə heç də hamı razı deyil. Məsələn amerikalı tədqiqatçı D. Kaparozonun fikrincə indiki dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas siması kimi dövlətlər deyil siniflər, sosial-iqtisadi qruplar və siyasi qüvvələr çıxış edir. Bixeviorist məktəbin nümayəndəsi D.Sinqer beynəlxalq münasibətlərin araşdırılmasında bütün mümkün iştirakçılarının ayrıca şəxsdən tutmuş- qlobal cəmiyyətə qədər hamısını prioritet qoymadan öyrənilməsini təklif edir. Başqa bir məşhur amerikalı tədqiqatçı C.Rozenaunun fikrincə son onilliklərdə beynəlxalq münasibətlərdə baş verən struktur dəyişiklikləri xalqların və cəmiyyətlərin qarşılıqlı asılılığına gətirən köklü transformasiyanın əsasını qoyub. Burada isə əsas rol dövlətlərin deyil münasibətə girən insanların üzərinə düşür. Rozenau Aronun fikrinə tamamilən əks bir nəticəyə gəlir. Onun fikrincə dəyişikliklər ümumi vahid beynəlxalq kontinuumu yaradır, onun simvolik subyektləri kimi isə turist və terrorist çıxış edir.

Ümumilikdə götürdükdə isə, nəzər nöqtələrinin çoxluğu və müxtəlifliyində ya meyarlardan birinin seçilməsinə ya da ikisinin də tətbiqinə əsaslanır. Bir halda bu iştirakçılarının spesifikasiyasıdır, digər halda beynəlxalq münasibətlərin xüsusi təbiətidir. Bunlardan hər birinin öz üstünlük və çatışmamazlıqları var.

İşin stuktur Dissertasiya Girişdən dörd fəsildən Nəticə və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin birinci fəsilində əsas məqsədimiz sahənin necə inkişaf etdiyi haqqında geniş yayılmış bu rəyləri şübhə altına almaq və bu tarixin ədəbiyyatın əsas axınında ənənəvi olaraq təsvir ediləndən daha mürəkkəb və daha az öyrənilmiş olduğunu göstərməkdir. Sahənin necə inkişaf etdiyinin bir qiyməti anlanılmasını tam əhatə etməyimizin mümkünsüz olduğunu başa düşsək də, BM-in müasir praktikləri və tədqiqatçılarının bu tarixə lazımı dərəcədə tanış olmalarının həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən bir çox dəlillər vardır. İkinci fəsildə “*BM-in klassik paradigmalardan təkamülü və böyük debatlar*”, BM-in paradigmaları və tarixşünaslıq, Böyük mübahisələr (debatlar), Kuhn-un paradigma anlayışı və sahənin ümumi təkamülü təhlil olunur. Üçüncü fəsildə « *Beynəlxalq münasibətlərdə müasir konsepsiyalar – yaranma və tədqiqatlar* » beynəlxalq münasibətlər (BM) sahəsində debatların əsas istiqaməti rəasionalizm konstruktivizmə qarşı- belə bir konseptual yanaşma haqqında araşdırmalar aparılır. Əgər sahə diqqəti həqiqətən də rəasionalizm konstruktivizmə qarşı məsələsində cəmləşdirəcəksə, BM-də mərkəzi debat beynəlxalq münasibətlər deyil, daha çox beynəlxalq münasibətləri necə öyrənmək haqqında olacaqdır. Dördüncü fəsil “*Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsinin müasir problemləri* ” mövzusunda həsr olunub. Burada müasir nəzəriyyələrin gerçəkliklə əlaqələndirilməsi yalnız nəzəriyyənin başa düşülməsini dəqiqləşirmir, həm də fənlər, elmin bölmələri və intellektual icmalar tərəfindən yaradılmış sərhədlər boyunca təmas nöqtələri yaradır. Müharibələr niyə baş və kollektiv mənsubiyyətin formalaşmasının səbəbi nədir kimi ən substantiv suallar bir çox sahələrdə tədqiqatlara təhrik edir. Bu fəslin məqsədlərindən biri bu ümumi əsas tədqiq etmək və nəzəriyyənin aktual problemlərini xülasə etməkdir.